

FODOR ISTVÁN

Hajdú Péter őstörténeti munkássága

Professor Péter Hajdú (1923–2002) was not only an internationally acclaimed Finno-Ugrist and general linguist, he was also an active researcher of the prehistory of Uralic peoples and Hungarians. In his first book (1953) he took a traditional approach to Hungarian and Finno-Ugric prehistory. In his criticism of Gyula László's book (1961) he interpreted the archaeological data correctly. In 1964 he developed a new hypothesis of the location of the Uralic homeland – seen as essentially correct even now –, which was notable for its innovative application of linguistic paleontology. He recognised the importance of results coming from archaeology but also contributed to that science. He reflected on the role of prehistory in public opinion in important publications and criticised the rise of dilettantism in the field. His work ushered in a new era in the study of the prehistory of Uralic peoples.

Keywords: Uralic, Finno-Ugric and Hungarian prehistory, linguistic paleontology, ethnogenesis, forest history, pollen analysis, Ural mountains, nomadism, ceramic

Kulcsszavak: uráli, finnugor és magyar őstörténet, nyelvészeti paleontológia, etnogenezis, erdőtörténet, pollenanalízis, Urál hegység, nomadizmus

Lassan másfél évtizede, hogy végleg távozott közülünk Hajdú Péter, a kiváló tudós és tanár, akihez sokunkat fűztek szakmai és emberi kapcsolatok. Gazdag életművének értékelése az utódokra maradt, elsősorban ránk, akik még ismertük őt, tanúi voltunk alkotó életének.

Már életében sem vitatták, hogy a magyar finnugor nyelvtudomány és általános nyelvészet kimagasló alakja. Ennél talán ritkábban emlegették, hogy egyben kiváló őstörténész is volt, az őstörténeti módszertan nyelvész megújítója és meseteri alkalmazója. A szakemberek számára aligha kell bizonygatnom, hogy a történeti nyelvtudomány önmagában még ugyanúgy nem nevezhető őstörténeti diszciplínának, mint az önmagában vett régészet, embertan, orientalisztika, néprajz, vagy történeti állattan sem. Sajnos, tudományunkban még ma sem magától értetődő, hogy a néptörténet csupán a társtudományok eredményeinek összehasonlító elemzésével vizsgálható. Sajnos, sokszor vagyunk tanúi, hogy a nyelvész egy-egy kedvenc etimológiája kedvéért őseinket önkényesen helyezi ide-oda a

térképen, elvonatkoztatva minden más tudományág tanúságaitól. Az is előfordult, hogy az őstörténet tényanyagáról és módszereiről mit sem sejtő mikrobiológus vándoroltatta őseinket – mint derék mamutvadászokat – a Bering-szorosig meg vissza. A régészek is sok mindenre képesek néhány – többnyire csak vélt – párhuzam kedvéért. Nem folytatom a sort, mert az szinte végtelen.

Hajdú Péter már első jelentős őstörténeti munkájában (Hajdú 1953a) felismerte, hogy az egykori élet, az egykori ember és emberi közösség nem ismerhető meg kizárólag – a mégoly becses – nyelvi anyag alapján. Pedig ebben a tekintetben aligha támaszkodhatott nyelvész elődeire. Zsirai Miklós például így írt a régészeti leletanyag őstörténeti hasznosíthatóságáról: „Igaz ugyan, hogy a prae-históriai régészet túlságosan sematizál és külső segítség nélkül nem igen tud a lelőhelyek lakosságának, a leletekkel napfényre hozott műveltség hordozóinak nemzetiségére nézve fölvilágosítást adni, de közvetlenségében és tárgyi érzékelhetőségében óriási előnyök rejlenek” (Zsirai 1937: 126).¹ Ezen a téren csak Zichy Istvánt tekinthette példaképnek, aki művelődéstörténeti áttekintésében hasznosította az európai nagy nyelveken megjelent finnugor régészeti szakirodalmat (Zichy 1923). Hajdú azonban felkészültebb volt elődeinél: könyve megírásakor már megfelelő szinten tudott oroszul, így nem voltak nehézségei – az akkor még csak gyér számban rendelkezésre álló – orosz szakirodalom használatában. Különösen az embertani kutatások eredményeire hivatkozik gyakorta, de nem mellőzi a szovjet néprajz és régészet felismeréseit sem. A régészetről és embertanról így ír: „A régészet és az ezzel összefüggő antropológia, illetőleg paleoantropológia szintén sok adalékkal járul hozzá ahhoz, hogy a régi finnugorokról helyes képet alkossunk. A régészetnek igen sokat köszönhet a finnugor népekkel foglalkozó tudomány, annak ellenére, hogy a kétségtől kívül finnugor népeknek tulajdonítható kultúrák tulajdonképpen csak a koravaskori ananyinói kultúrával kezdődnek (Kr. e. 7–3. sz.). Minthogy azonban az ananyinói kultúra és a Káma-vidék megelőző bronzkori, késő rézkori és újabb kőkori leletei közt az összekötő szálak kimutathatók, a régészet alapján már e vidéknek az Kr. e. III–II. évezred fordulóján élt lakosságát is bizonyos mértékben azonosíthatjuk a finnugorsággal” (Hajdú 1953a: 14). Ezt megelőzően igen fontos megjegyzést tesz a nyelvi és az embertani rokonság összefüggéséről: „Az alapnyelv jellegének tárgyalásakor hangsúlyoznunk kell azonban még azt is, hogy a nyelvrokonság nem jelent egyben feltétlenül faji rokonságot is” (Hajdú 1953a: 12).²

¹ E meglehetősen zavaros mondatból az olvasó könnyedén megállapíthatja, hogy Zsirai még csak felszínesen sem tájékozódott a régészet néptörténeti lehetőségeiről. Pedig elegendő lett volna egyetemi tanártársának dolgozatával megismerkednie, hogy e kérdésben iránymutató eligazításra leljen (l. Tompa 1935: 190–191).

² Ezt a szempontot ma sem értik és nem veszik figyelembe a teljesen dilettáns és félművelt „őstörténészek” (vö. Fodor 2012: 135–137).

Mivel a nyelvtörténeti adatok is erre mutattak, a könyv szerzője lényegében a Köppen által kijelölt utat járta a finnugor őshaza meghatározásában, s az ugor egység hagyatékát látta az ananyinói műveltségben. Munkájában nem csupán az akkor nálunk is hozzáférhetővé vált orosz nyelvű embertani és régészeti irodalmat használja fel (pl. Zbruevának az ananyinói műveltségről írott tanulmányait), hanem László Gyula könyvének ekkori kéziratos változatát is, amely végső formájában csak 1961-ben jelent meg (Hajdú 1953a: 82; László 1961).³

A szovjet embertani szakirodalomból Hajdú Péter azt a tanulságot tartja a legfontosabbnak – Čeboksarov munkája alapján – hogy a még egységes, viszonylag zárt közösséget alkotó finnugorságnak közös embertani alkata is volt, méghozzá az europid és a mongoloid rassz határvonalán álló uráli rassztípus, amely mind az ősi finnugor, mind a szamojéd népességet jellemezte (Hajdú 1953a: 12).⁴

A finnugor őshaza területének meghatározása szempontjából Hajdú az állat- és növényföldrajzi adatoknak tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget. Mint írja: „Az állat- és növényföldrajzi adatokból leszűrhető tanulság szerint a finnugor nemzetségek legrégebb lakóhelyének központja a Középső-Volga és a Káma folyók vidékén volt. A régi finnugor nemzetségek lakóhelyének pontos határait nem tudjuk megállapítani” (Hajdú 1953a: 21). Ezt követő soraiban azonban erre mégis kísérletet tesz, s arra a következtetésre jut, hogy az őshaza északi határa valahol a Pecsora forrásvidékén lehetett, a déli a Bjelaja torkolatvidéke, a nyugati az Oka folyó, végül a keleti pedig az Urál-hegység. Ez utóbbinál azonban

³ Meg kell itt jegyezni, hogy ez az első változat tartalmában sem volt azonos az 1961-ben megjelent könyvvel, amely csupán az uráliak és finnugorok kőkori történetének bemutatására szorítkozik. A korábban elkészült változatot szerzője minden bizonnyal elsősorban a Káma-vidék vaskorának szentelte, ahol a magyar őshazát is sejtette (vö. László 1961: 196; továbbá László 1954; 1993: 12).

⁴ Ezt a nézetet később Karin Mark észt antropológus képviselte. Szerinte „A... finnugor népet az uráli fajhoz soroljuk, amely az elsődleges jegyek alapján közbülső helyet foglal el a mongolid és az europid nagyfaj között”; továbbá: „... a finnugor törzsek az uráli faj legősibb változataihoz kellett, hogy tartozzanak és hogy az uráli faj minden bizonnyal éppen az Urál-hegység vidékén, az europidok és a mongolidok közötti érintkezési övezetben alakult ki...”, nagyjából a Kr. e. VI–IV. évezred körüli időben (Mark 1975: 270, 277). Szerinte az uráli faj mai tipikus megtestesítői az obi-ugorok (Mark 1980: 185), ettől erősebben mongoloidok, a nyugat-szibériai szamojédok, de ez az ősi embertani típus minden finnugor népnél megfigyelhető, de egyre gyengébb vonásokban, minél nyugatabbra laknak az Urál-hegységtől (Mark 1970, 1974). Igaz, nem minden antropológus osztja ezt a felfogást. V. P. Alekseev szerint kétségtelen, hogy a finnugorok lokális embertani variációi nem vezethetők vissza egyetlen prototípushoz, hanem különféle embertani környezetben alakultak ki s különböző csoportjaik nem azonos eredetűek. A szakembereknek tehát az a feladatuk, hogy kiderítsék, hogyan alakult ki e sokszínű és származású népességeknél a finnugor nyelvi egység (Alekseev 1974: 10).

megjegyzi, hogy az Urál nem alkotott választóvonalat a régi népek települései között (amit az obi-ugorok esetében igen jól igazolhatunk), így ott feltehető, hogy bizonyos finnugor, illetve uráli népcsoportok a hegységtől keletre éltek, s ebben az esetben ott a szamojédok elődeinek a lakóhelyét sejthetjük (Hajdú 1953a: 21). A szerző tehát a 19. század végén még F. Th. Köppen által megalkotott elképzelést követi, amely szerint az uráli (finnugor) őshaza az Urál-hegységtől nyugatra lehetett. (Köppen azonban a finnugor és az indoeurópai nyelvcsalád rokonságának híve volt.) Ez az elgondolás a 19–20. sz. fordulójától igen népszerű volt még ebben az időben is mind Finnországban, mind hazánkban. Igaz, Hajdú dolgozatában felsorakoztatja a Köppen-féle elmélet ellenérveit is, amelyek a szakirodalomban napvilágot láttak. (Az ellen az állítás ellen tudniillik, hogy a méhtartás csak a 18. századtól volt ismert Szibériában. Köppen ugyanis elméletét főként a finnugor és indoeurópai nyelvekben meglévő 'méh' és 'méz' szavak tanulságára alapozta, amelyek véleménye szerint csak az Uráltól nyugatabbra kerülhettek e nyelvekbe.⁵) Emellett Hajdú kitért még S. P. Tolstov abban az időben közzismert elméletére, amely szerint az uráliak őseit az Aral-vidéki kelteminári műveltség népeiségében sejthetjük, akik a fentebb körvonalazott területre vándoroltak az újkőkor hajnalán. Hajdú megjegyzi, hogy e régészeti megalapozottságú elgondolást a nyelvtörténeti vizsgálatok nem erősítik meg (Hajdú 1953a: 22).

Hajdú ezek után jellemezte a finnugor kor gazdálkodását, társadalmát és műveltségét a szókincs tanulságai alapján, majd a hagyományos elgondolást követve a finnugor egység felbomlását a Kr. e. 2000 körüli időre keltezte (Hajdú 1953a: 40).

A már felbomlott finnugor egységből alakult későbbi csoportok közül a szerző – érthető módon – a legtöbb figyelmet az ugoroknak (a magyarok és az obi-ugorok elődeinek) szenteli, bár a többi (finn-volgai, permi és lapp-szamojéd) csoport történetének alakulásáról is fontos megjegyzéseket tesz. E népcsoportok térbeli elhelyezkedését térképen ábrázolja Véleménye szerint az ugarság szállásterülete a Káma középső és a Bjelaja alsó szakaszának vidékét foglalta magába, a permiek elődei a Káma alsó szakaszának északi oldalán, a Vjátka völgyében éltek, a finn-volgaiak a Felső-Volga vidékének tágabb körzetét tartották megszállva. Emellett úgy vélte, hogy a lapp-szamojéd csoport nagyjából a mai zürjénföldön tanyázott (1. kép) (Hajdú 1953a: 47). A szerző e terület régészeti emlékanyagát is számításba vette e településterület kijelölésekor: „A finnugor korról foglalkozva szóltunk arról, hogy az aeneolit korban kb. 2000 körül, tehát a finnugorság szétválása körüli időkben egyes régészek szerint déli eredetű népelemek érkeztek a Káma völ-

⁵ Köppen dolgozata először 1886-ban jelent meg Szentpéterváron, orosz nyelven (Köppen 1886). Az európai tudományosság számára azonban ennek a munkának a rövidített, német nyelvű változata vált ismertté (Köppen 1890). (A mézelő méh elterjedésének kérdéséről és a reá vonatkozó szakirodalomról bővebben l. Fodor 1977: 280–285; Veres 2004: 179–183).

gyébe, s ott egybeolvadtak a helyi őslakosokkal. Függetlenül attól, hogy ez a feltevés helytálló-e, el kell ismernünk, hogy ettől a kortól kezdve nagyjából megmutatkoznak annak az egyenes vonalú fejlődésnek a nyomai, melyek az Kr. e. 7. században, az ananyinói műveltségben, az ugor kor végének legjobban ismert és legfejlettebb kultúrájában csúcsosodnak ki” (Hajdú 1953a: 51).

Itt azonban a szerző a nevezett régészeti műveltséget valójában nem csupán az ugorország tárgyi hagyatékának ítéli. Szavaival „... semmi körülmények között nem szabad azonban ezt a kultúrát az ugorok kizárólagos kultúrájaként felfogni. Bár kirajzási központja körülbelül azon a vidéken van, ahová általában az ugorok lakóhelyét teszik, mégsem szabad e kultúrát kizárólag az ugorok számlájára írunk, hanem fel kell tenni, hogy egyben az ugororsággal szomszédos permi csoport kultúráját is képviseli” (Hajdú 1953a: 52). Ugyanitt megemlíti, hogy az ananyinói műveltség részben átnyúlik az Urál-hegység keleti oldalára is, ahogyan ezt a korabeli kutatás látta. A Ligeti Lajos szerkesztette 1943-as tanulmánykötet több szerzőjének azonban nem osztotta azt a felfogását, hogy az ugor egység felbomlása után az ősmagyarok az Urál keleti oldalára, Nyugat-Szibériába húzódtak volna, ahonnan majd csak az 5. sz. körüli időben jött volna át a hegység európai oldalára. Hajdú épp ellenkezőleg, úgy vélte, hogy az Urál keleti oldalán élt népesség egy része költözött az európai oldalra, amit a műveltséghez tartozó lugovói temetőben lelt mongoloid koponyák tanulságaként vont le. Nem zárja ki azonban azt a lehetőséget sem – Györffy György feltevéséhez⁶ csatlakozva – hogy e keletről érkező

⁶ Egyetemi jegyzetében Györffy a mongoloid népesség Káma-vidéki megjelenését a következőképpen magyarázza: „Ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvészeti paleontológia megállapítása szerint az i. e. II. évezredben e területnek finnugorok, ill. ugorok voltak a lakói, kétségtelennek kell látnunk, hogy a paleoantropológia által feltárt európai elem a finnugorokkal, a Káma vidékén az ugorokkal azonosítható. Ugyanakkor a Káma medencéjében feltűnő sajátos mongoloid elemet, az ananyinói kultúra itteni hordozóit minden valószínűség szerint a bolgár-törökök (ogurok) elődjével kell azonosítanunk. Támogatja ezt az a körülmény is, hogy már az ugor szókincsben határozottan felismerhető egy török réteg, minden bizonnyal e törököknek a Káma vidékére való benyomulása szakította ketté az ugorokat egy északi (obi-ugor) és déli (magyar) részre” (Györffy 1951: 32). – A kérdéssel legutóbb foglalkozó antropológus, T. A. Trofimova a lugovói temetőben talált mongoloid koponyatípust nem a török népcsoportokhoz kötötte (ma már tudjuk, ilyenek nem is jelentek meg erre felé a vaskorban), hiszen ez az embertani típus Nyugat-Szibériában már a neolitikumban is megvolt az protougor, szamojéd és paleoszibériai népek körében. Ismervén a Káma-vidék és Nyugat-Szibéria közti állandó etnikai kapcsolatokat, feltehető, hogy e rassztípus már az ananyinói kor előtt is megjelenhetett az előbbi területen (Trofimova 1968: 64–90).

mongoloid népesség bolgár-török nyelvű lehetett, s ősünk tőlük kölcsönözhatték legkorábbi, ugor kori bolgár-török jövevényszavainkat.⁷

Hajdú Péter a kor színvonalán álló, igen jó jellemzését adja az ananyinói műveltségnek, a régészeti leletanyag mellé felsorakoztatván ugor kori szókincsünk tanulságait. Lényeges, hogy síkraszáll az ugor kori lótarás bizonyosságai mellett, különösképp Zichy István álláspontját bírálva, aki közismert nyelvcsere-elmélete miatt cáfolta e nyilvánvaló tényt.⁸ Hajdú azt is hangsúlyozza, hogy az ugor korszakban az összetartozás számai igen lazák lehettek (Hajdú 1953a: 49–52).⁹

A szerző arra is kitér, hogy a finnugor tömbtől északra feltételezett lapp–szamojéd népcsoport hogyan alakult a jellemzett időszakban. Úgy vélte, hogy a Kr. e. 1000 táján a lappok ősei nyugatra húzódtak s a volgai finn tömbhöz csatlakoztak, ahol a későbbiekben nyelvüket ez utóbbiak nyelvére cserélték. (Hajdú 1953a: 48). Úgy gondolta továbbá, hogy nagyjából ugyanebben az időben a szamojédok ősei Szibéria keletkebbi tájaira költöztek, oda, ahol a történelmi korokban találjuk őket. Itt azt is megjegyzi, hogy az ugarságnak ebben a korban a paleoszibériai népekkel is lehetnek kapcsolatai. Černecov és Steinitz feltevésére utal, akik az obi-ugor *mos* és *por* frátria (házassági csoport) kialakulását etnikai alapon magyarították. Eszerint a magasabb társadalmi szervezettségű és műveltségű *mos* népesség összeolvadt a kezdetlegesebb társadalommal és kultúrával rendelkező *por* népességgel, amely talán paleoszibériai eredetű lehetett. Véleménye

⁷ Az újabb nyelvtörténelmi kutatások már nem számolnak ugor kori török jövevényszavakkal (l. Róna-Tas 1996: 389–390).

⁸ Zichy István úgy vélte, hogy az ananyinói műveltség alsó-kámai változatának népessége bolgár-török volt, s ez a terület része volt a Nyugat-Szibériában elhelyezkedő bolgár-török őshazának (ez utóbbi elmélet híve volt e korban Németh Gyula is, l. Németh 1990: 86, 97), s így az ananyinói műveltségi állapot a bolgár-törökségre volt jellemző. Az ugor őshazát Zichy az ananyinói műveltség északi, erdős vidékeire tette, a mai Perm és Vjatka vidékére. Meglehetősen ellentmondásos és logikátlan elmélete szerint a magasabb műveltségi szintű bolgár-törökök átvették volna az általuk uralt ugor népesség nyelvét s így bennük láthatjuk az ősmagyarságot. Zichy tehát nem az ananyinói állattartás létét tagadta, hanem az ősi ugorok állattartását (Zichy 1939: 43–56.)

⁹ Később a nyelvészek különbözőképpen ítélték meg az ugor közösség kérdését. Voltak, akik kétségbe vonták az ugor nyelvi egységet (vö. Gulya: 1977), a kutatók többsége azonban a nyelvközösség léte mellett történelmi társadalmát (vö. Honti: 1979, 1997, 2012: 42–50.). Az újabb kutatások fényében a régészet eredményei arra mutatnak, hogy az ugor közösséget egybefűző szálak nem is voltak annyira lazák, mint azt annak idején Hajdú Péter és mások is hangsúlyozták. A nyelvi anyag elemzésénél azonban azt is figyelembe kellene venni, hogy az egykori obi-ugor csoportok jelentős része — különösen a régi ugor szállásterület déli részén élők — a szomszédos törökségbe olvadtak be, ilyen eltörökösödött obi-ugorok például a barabai és az irtisi tatárok (vö. Mogil'nikov 1965). Így tehát éppen az a nyelvi anyag tűnt el, amelyik korábban a legközelebbi kapcsolatban állt az előmagyar nyelvvel. Ez a kérdés azonban még részletesebb kidolgozásra vár.

szerint nem kizárt, hogy e két csoport egybeolvadásának folyamata már az ugor korban megkezdődött (Hajdú 1953a: 53).

Az ugor közösség felbomlását Hajdú a Kr. e. 500 körüli időkre teszi. Ezt követően a magyarság elődei délebbre húzódtak, a mai Baskíria területére, ahol török nyelvű népcsoportok közeli szomszédságába kerültek. „Ennek a folyamatnak a következménye – írja – hogy a magyarok elődei a dél-orosz steppére már mint állattenyésztő törzsek érkeznek, s ez indítja meg a magyar nép etnogenetikai folyamatának azt a nagy jelentőségű korszakát, amelynek következtében a magyar nyelv és a magyar nép etnikai arculata kialakult” (Hajdú 1953a: 54).

Mint arra fentebb többször is rámutattunk, Hajdú könyvében, kortársai közül elsőként, mesterien veti egybe a különböző őstörténeti diszciplínák addig ismert eredményeit. Pedig meg kell jegyeznünk, hogy munkája nem éppen a legszerencsésebb időben jelent meg, hiszen az ananyinói műveltségről igazában – egy-két orosz nyelvű dolgozaton kívül – csak Tallgren 1919-ben megjelent monográfiájára támaszkodhatott, amely erre az időre már sok szempontból elavult (Tallgren 1919). A. P. Smirnov és A. V. Zbrueva nagy jelentőségű, és az újabb feltárások eredményeit közlő monográfiáit már nem hasznosíthatta (Smirnov 1952: 61–68, Zbrueva 1952; még vö. Fodor 1973: 47–55). Pedig ezek ismeretében nyilvánvalóan jóval árnyaltabb képet adhatott volna e fontos műveltségről, s annak néptörténeti vonatkozásairól.

Hajdú Péter könyvének utolsó (VII.) fejezetét Molnár Erik 1953 nyarán megjelent új őstörténeti könyve értékelésének szenteli. Molnár – mint ismeretes – ebben a munkájában az uráli őshaza helyét a Szaján–Altaj vidékén jelölte meg, az ősi népeiséget pedig a Kr. e. III. évezredi afanaszjevói műveltség lakosságában látta. Hajdú bírálatában kifejti, hogy a nyelvtudomány eredményei alapján sem egészében, sem részleteiben nem fogadható el Molnár Erik őstörténeti elmélete (Hajdú 1953a: 55–63).¹⁰

A könyv megjelenésének évében napvilágot látott annak rövidített orosz nyelvű összegzése is (Hajdú 1953b). A könyvvel nagyjából egy időben készült el Hajdú Péter két másik őstörténeti dolgozata, amely a Nyelvtudományi Közleményekben látott napvilágot. A szamojéd etnogenezisről írott dolgozat ugyan inkább a könyv előtanulmányaként fogható fel, amelyben a szerző a kérdés szakirodalmát tekintette át, ismertette a népesség származására vonatkozó két legelterjedtebb elméletet. Az első, még Castrén által vallott elgondolás szerint a szamojédok őshazája a Szaján-hegység vidéke volt, ahol a 20. század második feléig még éltek déli szamojéd töredékek. A másik felfogás azt vallotta, hogy a szamojédok legkorábbi hazája – a finnugorokkal együtt – az Urál-hegység nyugati oldalán volt, bár részben már ekkor is élhettek egyes csoportjaik Nyugat-Szibériában is. Hajdú az

¹⁰ A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-én tartott vitaülést Molnár Erik könyvéről, amelynek előadásait közzé is tette (I. Czeglédy – Hajdú 1955).

első elméletet teljesen megalapozatlannak tartja, s – mint aztán könyvében is – a második álláspontra helyezkedik. Az uráli egység felbomlása után véleménye szerint a szamojédok keletre húzódtak, egészen a Szajánig, majd innen észak felé költöztek, de kisebb csoportjaik a Szaján-vidéken maradtak (Hajdú 1952).

Már a könyv megjelenése után készítette el Hajdú vitacikkét Sz. Kispál Magdolna „Ugor-török érintkezés” című dolgozatáról (Hajdú 1953b). Sz. Kispál az ugor-török nyelvi érintkezések színhelyét a nyugat-szibériai ligetes steppei övezetbe tette, feltételezván, hogy az ananyinói műveltség népessége az ugor kor végén – a Kr. e. 4–2. században – keletre húzódott a Tobol–Irtis vidékére, de elérte a mai Omszk, sőt Tomszk város környékét is (Sz. Kispál 1952). Hajdú helyesen jegyzi meg, hogy az ananyinói műveltség ilyen nagyszabású keleti kiterjedésére nincs régészeti bizonyíték, s a kultúra kronológiai határa sem terjed ki a Kr. e. 2. századra. Az ugor-török érintkezés színhelyét számos adat alapján az Uráltól nyugatra eső területekre teszi, mint könyvében is, méghozzá a kelet-európai erdősávba. Megjegyzi, hogy az állattartó népek ugyan valóban ekkor a steppén és ligetes steppén éltek, ám az ugorok a lótarást honosították meg csupán, nem az állattartást. Ez utóbbi véleményével Ligeti Lajos elgondolására támaszkodik, aki szerint léteztek „erdei lovas vadász” népek is (Ligeti 1943: 61). Ez a nézet azonban alapjaiban elhibázott: erdei lovas vadász életmód ugyanis, mint gazdálkodási forma, soha nem létezett. Az ananyinói lakosság egy részének Nyugat-Szibériába való átköltözése is megalapozatlan feltevés volt már Tallgrennél is (I. Tallgren 1919: 79–81), mára pedig végleg lekerült a kutatás napirendjéről.

László Gyula az Akadémia II. Osztályán tartott 1953-as előadásában, majd a nevezetes Molnár Erik-vitán elmondott hozzászólásában – elsőként a magyar régészek közül – világosan megfogalmazta régészetünk tennivalóit a magyar őstörténet-kutatásban. (Módszertani ajánlásainak lényege még ma is megfontolásra alkalmas: László 1954, 1955.) Hozzászólásában Hajdú Péter ismét hitet tett a különböző tudományágak együtt működésének szükségessége mellett az őstörténet-kutatásban, konkrét példáit említette a régészet és a nyelvtudomány közös kutatási lehetőségeinek. (László ui. azt az ötletet vetette fel, hogy régészetileg vizsgálni kellene az egyes magyar törzsek vélhetően eltérő emlékanyagát, Hajdú pedig úgy vélte, hogy ebben szerepet játszhat a magyar nyelvjárások vizsgálata. Ma már tudjuk, hogy a honfoglalók nem törzsi társadalomban éltek, és nem is törzsek szerint telepedtek le új hazájukban. A törzseknek ekkorra már csak az emlékük maradt meg; Hajdú 1954). A fiatal nyelvész tehát minden fórumon hangoztatta az őstörténeti tudományok egymásra utaltságát, s ennek a maga kutatásaiban jó példáit is felmutatta. Jellemző ebből a szempontból, hogy részt vállalt a magyar régészeti bibliográfia első kötetének munkálataiban is (Banner – Jakabffy 1954).

1962-ben jelent meg Hajdú Péter újabb könyve, amely a finnugor, pontosabban az uráli népeket mutatta be a szakembereknek és az érdeklődőknek. A szerző itt kellő terjedelmet szentel a nyelvcsalád őstörténete bemutatásának is. Nagy-

jából a kilenc évvel korábbi könyvében írottakat formálja át, s itt sem csupán a finnugor őshaza kérdését tekinti át, hanem az egyes népek bemutatásakor azok történeti életútját is vázolja (Hajdú 1962).

A finnugor és magyar őstörténet-kutatás igen jelentős eseménye volt 1961-ben László Gyula monográfiájának megjelenése, amelyben a szerző jó évtizedes munkáját adta közre, áttekintvén az uráli őshaza kérdését s e nyelvcsalád népcsoportjainak legkorábbi történetét (László 1961). Könyvének első részében László a kor színvonalán álló, igen jó összefoglalást adott a magyar őstörténet kutatásának állapotáról, megjelölte a legfontosabb teendőket, s kijelölte ebben a régészet szerepét is. Mivel úgy vélte, hogy a magyar régészet egyelőre még nem képes a honfoglalás kori leletanyagból visszafelé nyomozva az ősmagyar, ugor és finnugor időig eljutni, a nyelvtörténet által felvázolt legkorábbi állapotokból kell kiindulni és így eljutni az ősmagyar korig. Úgy vélte továbbá, hogy az uráli és finnugor őshaza területi kiterjedését nem azok felbomlásának, hanem kialakulásának korában kell megragadnunk. Korrekciókat javasolt ezen ősi népesség nyelvi állapotának értelmezésében s az életföldrajzi adatok alkalmazásában is. Ez utóbbi területen úttörő módon ő használta nálunk elsőként Najštadt 1957-ben közzétett erdő-történeti munkáját, amely egy új természettudományos módszer, a pollenanalízis eredményein alapult. (Korábban ugyanis a több ezer évvel ezelőtti állapotokat a mai életföldrajzi viszonyokkal szemléltették.) László a nyelvi és életföldrajzi megfontolásokból kiindulva – és nem a régészeti vizsgálatok eredményeképpen – választotta ki a Közép-Lengyelország és az Oka folyó közti késő őskőkori szvidéri régészeti műveltséget, amelyet az uráli népek legkorábbi lakóterületének vélt.

Az *Archaeológiai Értesítő* 1964-es évfolyamában jelent meg e könyvről Hajdú Péter bírálata, amely alighanem a közel száz éves folyóirat egyik legszínvonalasabb vitacikke volt (Hajdú 1964a). Hajdú előjáróban kijelenti, hogy elsősorban a könyv mondanivalójának nyelvészeti és életföldrajzi megalapozását kívánja értékelni. Felhívja például László figyelmét a magyar–szamojéd viszony leegyszerűsítésére, továbbá arra, hogy az uráli etimológiáknak eleve van szamojéd tagjuk. Megjegyzi, hogy hibás László feltevése, amely szerint az őshazában az uráliak széttagolva, egymástól messze helyezkedtek el. Bubrih (1948: 26) ezen nézetét ugyanis időközben Itkonen (1961: 9–10) már megcáfolta (l. Hajdú 1964a: 118–119).¹¹ A bíráló a szvidéri műveltséget nem tartja megfelelő helynek az uráli őshaza számára. Ugyancsak elveti azt az ötletet, amely szerint a lappok a szamojédok egy elfinnugorosodott töredéke lennének, mivel a lappoid embertani

¹¹ Ez a régi nézet még ma is visszaköszön az ún. „nagy őshaza” híveinek munkáiban, akik nem veszik észre, hogy a „kis” őshazák nem olyan kicsik (vö. Fodor 2015: 87, 26. kép), másrészt pedig az uráliak nem bolyonghattak őskőkori és átmeneti kőkori hordaként Eurázsia tágas térségein, hiszen így nem alakulhatott volna ki köztük közös nyelvet létrehozó kommunikáció. Legutóbb l. Klima (2016: 24).

típus europid jellegű, a szamojéd típus pedig az obi-ugorokhoz áll közel.¹² Az életföldrajzi adatokkal kapcsolatban hívja fej Hajdú a figyelmet László legsúlyosabb tévedésére, aki könyvében következetesen felcserélte Najštadt ősholocén (Kr. e. 10.000–7500) és óholocén (Kr. e. 7500–5000) kori adatait, s így a Káma-Urál vidékét a Kr. e. IV. évezred közepéig növénytakaró nélküli, következésképp lakatlan területnek nyilvánította, nem is vette tehát számításba az őshaza helyeként sem.¹³ (Pedig Najštadt térképén a jelzett területet a Kr. e. X. és IV. évezred között növénytakaró fedte, tehát emberi megtelepedésre alkalmas volt.) Nem kétséges, hogy ez a fatális tévedés szinte semmivé tette László őstörténeti hipotézisét. Hajdú azt is szóvá teszi, hogy László „átrendezte” az uráli nyelvek rokonsági rendszerét is. A magyarságot eltávolította az obi-ugoroktól és a finnugorságtól távoli szamojéd – obi-ugor nyelvközösséget tételezett fel, ami nyelvi és történeti szempontból is elképzelhetetlen (i. m. 122). Hajdú Péter végül a következőképpen summázza a könyvről alkotott véleményét: „... azok a fő pillérek, amelyekre László Gyula őshaza elmélete épül, nem állják ki a szilárdsági próbát... Az őshaza helyére vonatkozó elképzeléseinken az újabb paleobotanikai kutatásokhoz igazodva változtatnunk kell – ez a legfőbb tanulság, amely László Gyula könyvéből adódik. Ez a módosítás azonban jobbra annak az erőteljesebb hangsúlyozására korlátozódik, hogy az őshaza az Urálon túli, nyugat-szibériai és esetleg az északibb erdős-tundrás területekre is kiterjedt” (i. m. 123). E megállapításának a bíráló ugyanitt magyarozatát is adja: véleménye szerint az életföldrajzi szavak közül (állatnevek, növénynevek stb.) a fanevek a legmegbízhatóbbak. Az uráli és finnugor alapnyelvben megvan az erdős tajga minden jellemző faneve, ellenben a közép-európai lombos erdő fái közül egyedül a szil neve van meg. Így tehát az uráli őshaza azon a helyen lehetett, ahol e két erdőfajta az adott korban (a Kr. e. VI–IV. évezredben) egymással érintkezett (i. m. 122–123).

Hajdú Péter tehát a ma már közismert új őshaza-elméletének lényegét első ízben minden bizonnyal ebben a vitacikkében fogalmazta meg. A Nyelvtudományi Értekezések 40. számában a rövid magyar nyelvű összegzése jelent meg 1963-

¹² Később Hajdú Péter visszatért a lappok származásának bonyolult kérdésére: „A nyelvcsere elméletét egyelőre... nem kapcsolhatjuk ki a problémára adandó válaszból. Valószínűnek látszik, hogy a »protolappok« más nyelven beszéltek, s a finn-volgai korban kezdték elsajátítani déli szomszédai nyelvét. Ennek következtében a korai közfinnben már bizonyos nyelvi egység alakulhatott ki a finnek és a lappok között. Ez utóbbiaknak eredeti nyelvét azonban nem ismerjük: olyan rejtélyt jelent ez az őstörténeti kutatásban, amelyet a jelenlegi eszközökkel felderíteni nem is lehet” (Hajdú 1981: 85).

¹³ Sajnos, ez a vélekedés arra is rávilágít, hogy László Gyula messzemenően nem értette helyesen (és nem ismerte eléggé) a jelzett terület őskori emlékanyagát sem, ahol akkor már rég ismeretes volt a felső-kámai ősközi lelőhely, valamint a baskíriai Kapovaja ősközi híres barlang is, nem beszélve a sigiri tőzegtelep átmeneti kőkori leleteiről (vö. Fodor 2015: 11–14, 87).

ban (Hajdú 1963), az *Acta Linguistica* 14. kötetében pedig 1964-ben az új elmélet német nyelven látott napvilágot, a bizonyítékok részletes taglalásával. (Hajdú 1964b). A szerző szerint a két erdőtípus a közép-holocén kezdetén, a Kr. e. VI. évezred körül találkozott egymással a Pecsora folyó forrásvidéke körül, az uráli őshaza tehát Nyugat-Szibériában az Ob alsó szakasza és az Urál-hegység között helyezkedett el. Az uráli egység felbomlása után a finnugor népesség nyugat felé húzódott, és a Kr. e. III. évezredben már benépesítette a Pecsora és a Káma folyó völgyét is. Ez az elgondolás jelent meg Hajdú későbbi munkáiban, széleskörű ismertségre szert tett, több kiadást megért kézikönyveiben is (Hajdú 1964b: 74, 1966: 8–9, 1975b: 32–35, 1978: 56–57).

Az említett régészeti folyóirat következő évi számában László Gyula ugyancsak vitacikkben, egy szépen megírt esszében válaszolt Hajdú Péter észrevételeire. A válasz veleje azonban súlytalan, szinte méltatlan az alapos bírálatához, az érvelés még csak át sem gondolt alaposan, nincsenek mérlegelhető ellenérvek. A szerző még azt sem fogadja el a bírálatból, hogy a nyelvi adatokra épített őshaza koncepció nem tükrözhet az ősi közösség felbomlása idejénél korábbi állapotot, hiszen a rekonstruált alapnyelv (benne az életföldrajzi szavakkal) csak ekkor létezhetett bizonyossággal. László azonban kitart továbbra is álláspontja mellett, s megjegyzi, hogy ha az uráli közösségnek a kialakulását keressük, „... eljutunk az őskőkor végéhez (nagyjából az időszámításunk előtti 10.000-hez), valójában még ennél is korábbi korokig” (László 1965: 68). Még csak annak kételye sem merül fel benne, hogy az ősköri közösségek milyenek lehettek, kialakulhattak-e már akkor nyelvcsaládok. Majd megjegyzi, hogy az ősi uráliak csak olyan területen élhettek, ahol már rendelkezünk az emberi megtelepedés bizonyítékaival. (Ebben egyébként senki sem kételkedett.) Ennek az evidenciának a hangoztatására azért volt szüksége, hogy így folytathassa „érvelését”: „... ha a Volga nyugat-keleti irányát meghosszabbítjuk kelet felé, egyúttal megkapjuk az őskőkorban, annak végén és az átmeneti kőkorban lakott terület északi határát az Urál hegységig; azon túl a Jeniszej folyóig pedig ekkor még délebbre sem lakott ember. Mármost Hajdú Péter és néhányan elődei közül éppen ebben a nem lakott sávban keresik az uráli őshazát” (i. m. 69). Szerinte a Káma-vidéken olyan kis népcsoportok éltek ekkor, akiknek semmi közük nem volt a vidék későbbi, újkőkori lakosságához. Nem tartja továbbá finnugor nyelvűnek a voloszovói műveltség népességét, ami pedig ekkor már szélteben elfogadott nézet volt az orosz kutatásban (i. m. 69–70).

A válaszból tehát egyértelműen kiviláglik, hogy László nem ismerte fel, vagy nem akarta felismerni legnagyobb tévedését sem (az ősholocén és az óholocén adatok felcserélését) s teljesen negligált minden egyéb bírálatot is, nem vett figyelembe a felfogásának ellentmondó egyetlen korábbi, vagy könyve megjelenése

után napvilágot látott megjegyzést sem.¹⁴ Hasonló válaszokat adott más bírálónak is. 1966-ban megjelent másik vitacikkében egyértelműen kijelentette: „... az az érzésem, hogy az a módszer, s a gondolkodásnak az a menete, amelyre felépül könyvem, s amelyet újnak érzek, kiállta az ellenvetések próbáját” (László 1966: 7). Úgy nyilatkozott továbbá, hogy az őshaza kérdését a régészetnek kell megoldania, mégpedig oly módon, hogy a finnugornak elismert későbbi hagyatékból kell visszafelé következtetni. „Am ezzel a módszerrel is – mint írja – a Swidry műveltséghez jutunk el, területileg pedig ugyanoda, ahová feltevésém értelmében az uráli őshazát el kell képzelnünk.” Ehhez még hozzáteszi, hogy a kelet-európai voloszovói műveltség anyagában csak elhanyagolható mértékben hasonlít az uráli kerámiára, továbbá az ő elméletét erősítik meg azok a lengyel kutatók, akik Közép-Lengyelország helyneveit a finnugor nyelvekből származtatják, valamint Thoma Andor antropológus is, aki a szvidéri kultúrához tartozó janislawiczei lappoid csontvázban a későbbi nyelvet cserélt őslappok egyik képviselőjét látja (i. m. 8; vö. Thoma 1965: 40).

Sajnos, László Gyula – kisebb változtatásokkal – később is makacsul kitartott ekkor kialakított elképzelései mellett, amelyet számos munkájában még évtizedeken át többször megismételt. (Legutóbb I. László 1994: 376–377, 1997: 11–16). 1988-ban pedig egy tanácskozáson védte őshaza koncepcióját, hangsúlyozta, hogy a szvidéri műveltség finnugor volt, s csak a nyugat-keleti vándorlásra vannak adataink a Baltikum és az Urál között (Fodor 2013: 97). Pedig közben megcáfolhatatlanul kiderült, hogy a voloszovói műveltség a finn-volgai népesség hagyatéka volt s a szvidéri műveltségnek – mint előzménynek – semmi köze nem volt a finnugorokhoz (Fodor 1973: 6–7, 1977a: 290).

Hajdú Péter ezt követően is élénk figyelemmel követte az őstörténeti szakirodalmat, ami számára továbbra is a teljes komplexitást jelentette, tehát az őstörténetben érdekelt tudománysszakok mindegyikének szem előtt tartását. Különös jelentőséget tulajdonított azonban a régészetnek, amely szinte szédítő mértékben növelte forrásanyagát, s – főleg a Szovjetunióban – egyre nagyobb számban látta napvilágot a nagy ívű összegzések, monográfiák (vö. Fodor 1971). Nem véletlen, hogy Hajdú a hatvanas évek második felében két igen alapos tanulmányt tett közzé a régészetnek az őstörténet-kutatásban játszott szerepéről. A két cikk

¹⁴ Jellemző példája e magatartásának, hogy amikor azt igyekezett igazolni, hogy az Uráltól keletre fekvő területekről nem volt semmiféle népmozgás nyugatra, a Káma völgye felé, bizonyításul felhozta, hogy az Uráltól keletre lelt kerámiát zsírkővel soványították, ám „zsírkővel vegyített edényeket az Urálon innen nem gyártanak, s ilyeneket még szórvány leletként sem ismerünk...” (László 1961: 183–184). A valós helyzet azonban éppen ennek az ellenkezője volt. A Káma-vidéki legkorábbi edények anyagában gyakran volt zsírkő, ami annak tanújele, hogy a Káma-vidékiek a hegységtől keletre lakóktól tanulták el a kerámia készítésének fortélyait (vö. Fodor 1973: 9).

azonban tulajdonképpen egy dolgozat két változata, amely rövidebb formában, magyar nyelven, Szegeden jelent meg (Hajdú 1968), bővebb, teljességre törekvő szakirodalmi jegyzetekkel ellátott formájában pedig az Ural-Altäische Jahrbücherben (Hajdú 1969). Itt a szerző lényegében folytatja érvelését, amelyet említett 1964-es vitacikkében elkezdett. Ekkorra azonban már megjelentek László Gyula doktori értekezésének rövid tézisei, amelyben a vitapartner a korábbinál még magabiztosabban és egyértelműbben fogalmazza meg véleményének főbb pontjait Hajdú részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az uráli vagy finnugor őshaza alatt miért csak az a terület értendő, ahol e közösségek felbomlottak, s ez az időszak miért csak az újkőkor lehet. Rámutat, hogy az alapnyelv szavai egyértelműen a neolitikus állapotokat rajzolják elénk.¹⁵ Elvben kívánatos lenne a nyelvcsaládok kialakulásának helyét is felderíteni, ehhez azonban jelenleg egyik tudományág sem nyújt elegendő bizonyítékot. „Az őshaza-kutatás ilyen kiszélesítése – mint írja – csak nehezíti feladatunkat, sőt sokszor eltereli figyelmünket a valamivel könnyebben megoldható problémákról” (Hajdú 1968: 5). Újból kitér az életföldrajzi szavak kérdésére, nevezetesen annak igazolására, hogy az uráli alapnyelvben a tajga fáiinak elnevezései voltak meg, valamint a közép-európai lombos erdő fái közül a szil neve. Ez nem véletlen, hiszen László téziseiben az alapnyelv faneveit már kettőre csökkentette: a nyír (*Betula*) és a fenyő (*Pinus*) nevére (László 1965, 4; vö. Hajdú 1968: 7, 1969: 255).

Hajdú érvelésében tetten érhető, hogy igen alapos ismeretekre tett szert a kérdéssel kapcsolatos nemzetközi régészeti szakirodalomban. Méghozzá nem csupán ismeri a fontos műveket, hanem jó érzékkel mérlegre is tudja tenni szerzőik érveinek súlyát. Ma már ezt nem nehéz megítélni az újabb régészeti eredmények világánál. Máig hatóan helyesen ítélte meg például, hogy a Finnországban a Kr. e. IV. évezredben kialakuló ún. Sperrings elnevezésű, fésűs díszű kerámia nem hozható kapcsolatba a finnugorság újkőkori fésűs vagy fésűs-gödröcskés kerámiájával (Hajdú 1968: 8, 1969: 262).¹⁶

László Gyula elméletében különösen fontos szerepet játszott az ún. kunda-sigiri kultúra kérdése, amely műveltséghez a Sperrings kerámiát is gyakorta hozták kapcsolást (László 1961: 81–103). Az észtszaxi Kunda tónál feltárt átmeneti

¹⁵ Igaz, az már akkor is nyilvánvaló volt, hogy az alapnyelvben meglévő szavak által jelölt tárgyak jelentős részét a régészek már megtalálták a korábbi, átmeneti kőkori emlékek között is, például a Vicsegda völgyében feltárt Kr. e. VII–VI. évezredi Víz nevű tőzegtelepen. Ám ebben a korban az itt élt népek nyelvi hovatartozása még meglehetősen tisztázatlan volt (vö. Fodor 1975: 51; Burov 1967: 59–68).

¹⁶ Ekkor már az a vita is eldőlt, hogy az ún. fésűs-gödröcskés edénytípus – amelyet korábban a kutatók többsége (László is) a kelet-európai finnugorság hagyatékának vélt – nem egy régészeti műveltség és etnikum emléke, hanem különböző csoportokra tagolható (vö. Tret’akov 1966: 48; Fodor 1971: 254).

kőkori, Kr. e. VII. évezredi tőzegtelepülés adta a Kr. e. VII–IV. évezredi műveltség nevét, amelynek legszembetűnőbb leletei a csontból és szarvból készült eszközök és faragványok, amiket a tőzeg megőrzött az enyészettől. Ezeknek a csontból faragott tárgyaknak meglehetősen közeli párhuzamai kerültek elő korábban a Közép-Urál keleti oldalán feltárt sigiri tőzegtelepen, ezért e két lelőhelyet a kutatás hosszú ideig – mint egy régészeti műveltséghez tartozó lelőhelyeket – egymáshoz kapcsolta s számos elméletet született népességüknek történeti útjáról. Ráadásul az akkori felfogás szerint a sigiri – és a vele rokon, közeli gorbunovói – leleteket a Kr. e. III–II. évezredre keltezték. 1948-ban R. Indreko az észtországi átmeneti kőkorról írott könyvében azt az elgondolást igyekezett megalapozni, hogy a kundai népesség keletre húzódott egészen az Urál-hegységig, s itteni tárgyi hagyatéka lenne a sigir-gorbunovói kultúra. Később A. Ja. Brjusov éppen ellenkezőleg úgy vélte, hogy az uráli népesség vándorolt nyugatra, akik a finnugorság elődei voltak (Brjusov 1952: 25–41). Ez utóbbi feltevés azonban időrendi okok miatt eleve elfogadhatatlannak tűnt a régészek többsége számára.

A kunda–sigiri kérdéskörre László Gyula is kitért szóban forgó könyvében. Ő a kundai műveltséget az őslappokkal és a szamojédokkal hozta kapcsolatba, s természetesen Idreko elméletét vallotta magáénak, mondván, hogy a nyugat-keleti vándorlásban a szamojédok elődeinek keletre vonulását láthatjuk (László 1961: 75–90). Ezzel a kérdéssel kapcsolatban Hajdú Péter Harmatta János ötletét állítja szembe, aki úgy vélte: a kundaiak (akik szerinte a szvidérik utódai) nem biztos, hogy keletre vándoroltak és genetikai rokonságban állottak a sigiriekkel (Hajdú 1968: 8, 1969: 261). Harmatta azonban ebben a dolgozatában (amely László Gyula doktori téziseinek volt az opponensi véleménye) az ötletek egész légióját röppentette szárnyra, de a kirakós játékok elemeiként kezelte azokat, szinte nem is vetvén ügyet tudományos megalapozásukra (Harmatta 1967). A kunda-sigiri elméletet ugyanis valójában P. N. Tret’akov cáfolta meg, rámutatván, hogy a kundai tőzegtelepek csontanyaga bizonyára ugyanolyan lehetett, mint a szomszédos mezolitikus településeken készült csonttárgyak, amelyeket azonban – az eltérő talajviszonyok miatt – nem őrzött meg számunkra a föld. A kundai és sigiri csonttárgyak hasonlósága tehát csupán abból adódik, hogy ezek az átmeneti kőkori, igen egyszerű tárgyak a Baltikumban és az Urálban is hasonlóak voltak (Tret’akov 1966: 23; vö. Fodor 1971: 254). Tret’akov igaza hamarosan be is igazolódott s a régészeti szakirodalom a hatvanas évektől a kundai műveltséget Észtországra és a környező vidékekre lokalizálja, korai emlékeit pedig ma már a Kr. e. VIII. évezredre, a késeiket pedig a Kr. e. IV. évezred elejére keltezi (Gurina 1989: 46–50). Ezt a könyvet azonban Hajdú még dolgozatának

megírásakor nyilvánvalóan nem ismerhette. Ennek ellenére helyesen ismerte fel az egyetlen valószínű feltevést.¹⁷

Hajdú megtalálja a helyes választ László protolappokkal kapcsolatos feltevésére is. Hangsúlyozza, hogy e kérdés nem lényeges az uráli őshaza szempontjából, mivel a protolappok viszonylag későn, „... feltehetőleg az i. e. II–I. évezredben csapódtak a finnugorság finn-volgai, ill. közfinn ágához” (Hajdú 1968: 8, 1969: 261–262). Ugyancsak nem tarja lényeges bizonyítéknak a Thoma által fel említett lengyelországi őslapp leletet, mivel „... a lapponoid típus a mai lengyelek antropológiai alkatának fontos faktora, az uráli népek között azonban csak az idegen gyökerű lappokra jellemző, egyebütt nem fordul elő” (Hajdú 1968: 9, 1969: 262). Ugyanitt azt is megjegyzi, hogy az állítólagos közép-lengyelországi finnugor eredetű helynevek feltevését a nyelvészek már megcáfolták. (Egyébként is csak alig egy tucat helynév került ilyen gyanúba.) László helytelen etimológiai értelmezésével szemben Hajdú megjegyzi: „... a nyelvészet nem csak azo-

¹⁷ A magyar régészek sajnálatos módon sem ekkor, sem később nem figyeltek fel az orosz nyelvű szakirodalomban megjelent utalásokra, amelyek szerint a sigiri tárgyak archaikus csoportja azonos korú lehet a kundai leletekkel. Brjusov például egyik ásatási jelentésében már 1951-ben a Kr. e. VII–IV. évezredre keltezte a negyvenes évek végén feltárt legkorábbi sigiri tárgyakat (Brjusov 1951: 77). Később Raušenbah könyvében világosan kifejtette, hogy az orosz kutatás csak a gorbunovoi tőzegtelep anyagát tudta abban az időben biztosan keltezni, a Kr. e. III–II. évezredre, s a legtöbb feldolgozásban erre az időre keltezték a sokkal nehezebben időhöz köthető sigiri leletanyagot is, mivel a két tőzegtelep anyagát egy régészeti műveltségbe sorolták. A szerző itt különítette el a sigiri leleteket külön sigiri kultúrába, amelynek korát a Kr. e. VII–II. évezredre datálta, kezdetét valamivel korábbra is tette Kundánál, így Brjusovval egyetemben ő is vallotta, hogy a finnugorság távoli ősei az Urál-vidékről költöztek a Baltikumra (Raušenbah 1956: 106, 146–148.) Sokan tehát – köztük az észt és a magyar régészek is – értetlenkedve fogadták Brjusov 1952-ben kifejtett nézetét, amely szerintük azon a képtelenségen alapult, hogy a szerző egy Kr. e. III–II. évezredi kultúrából eredtet egy másik, Kr. e. VII. évezredben létrejött műveltséget. Valójában azonban Brjusov az iménti, jóval korábbra tehető sigiri leletekre alapozta nézetét Elgondolását legvilágosabban egy magas színvonalú tudományos népszerűsítő, nagy példányszámban megjelent kötetben fejtette ki, amejly azonban – úgy lázszik – nem jutott el a külföldi tudományos közvéleményhez (Brjusov 1954: 136–143.) – Ma már teljesen világos, hogy a sigiri tőzegtelepek anyagának korai rétegei az átmeneti kőkorra keltezhetőek. Közéjük tartozik például az 1880-ban lelt, fenyőből faragott, emberalakot mintázó, 5,3 méter magas szobor is, amelyet a jekatyerinburgi múzeum őriz (Čirkina et al. 2001: 106–107, 167, 22. kép; Fodor 2009: 18). E szobor kora a radiokarbon keltezés alapján: Kr. e. VIII. évezred. A sigiri tárgyak keltezése, amelyeket nem kísérték még pontos rétegtani megfigyelések, s ismeretlen volt a radiokarbon keltezési eljárás is, azért volt igen nehézkes és pontatlan, mert az itteni tárgyak a későbbi korokban is igen sokáig megőrizték ősi formájukat.

kat az etimológiákat tartja uráli eredetűeknek, amelyek valamennyi rokon nyelvből, vagy a rokon nyelvek többségéből kimutathatók” (Hajdú 1977a: 77).

E dolgozatában Hajdú Péter nemcsak kitűnő vitakészségéről tett tanúbizonyosságot, hanem a témában való egészen kivételes színvonalú, széleskörű tájékozottságáról is. Külön említésre méltó, hogy nem csupán a nyelvtudományra vonatkozik ez a megállapítás, hanem az őstörténet más szakterületeire is. Kétségtelen ugyanis, hogy a nyelvész vitapartner több régészeti kérdésben is felülmúlta az egyébként kiváló régészprofesszort. László Gyula ugyanis szemmel láthatóan nem készült föl könyvének alapos megvitatására. Hajdú Péter pedig megkülönböztetett figyelmet szentelt a régészet – közelebbről a finnugor régészet¹⁸ – eredményeinek. Tulajdonképpen nem a magyar régészek (hiszen László Gyulán kívül ekkor senki nem foglalkozott komolyan a régészet ezen ágazatával, inkább idegenkedtek tőle¹⁹), hanem a nyelvész Hajdú Péter ismerte fel nálunk először a régészeti kutatások rendkívül fontos szerepét az uráli népek őstörténetének vizsgálatában. Dolgozatában ugyan szóvá tette, hogy a nyelvészet őstörténeti eredményei valamivel szilárdabbak, mint a régészeté, ezt követően azonban ő mondja ki a régészek helyett a végső ítéletet. „Az archeológia ma már megért e nagy feladat sikeres elvégzésére, s ezért is számítunk az uráli őstörténet problémáinak tisztázásában a régészek segítségére... Egyébként az itt tárgyalt problémák jellege is világosan mutatja: a régészet eljutott oda, hogy egyenrangú félként vegye ki részét az uráli őstörténet kérdéseinek megoldásában, amelyre egyébként önmagában egyik érdekelt tudomány se képes” (Hajdú 1968: 10, 1969: 264).

Valójában szilárd meggyőződés, sőt hitvallás is ez a néptörténeti kutatások komplex módszere mellett, amelynek ekkor Hajdú már elkötelezett híve volt. Nem a szóban forgó dolgozatában, hanem a Szabédi László könyvéről írott bírálatában vetette papírra az alábbi sorokat, amelyek azonban ide is kíváncsoznak: „Az őstörténet azonban nemcsak nyelvészkedésből áll: ez olyan komplex tudomány, amelynek a nyelvészet az egyik komponense. Szabédi pedig csak ezzel a komponenssel törődik s nem számol a társtudományok eredményeivel, amelyek közül leginkább a régészetié fontosak, hiszen több ezer évre visszamenőleg megvilágítják a finnugor és sok indoeurópai nép történetét” (Hajdú 1981: 189–190).²⁰

¹⁸ A régészet ezen ágazatának történetéről l. Korompay (1953); Fodor (2001a, 2001b).

¹⁹ L. Banner János zárszavát László előadásának vitájához, in: László (1954: 487–488).

²⁰ Hajdú Péter szavait szeretném azoknak az őstörténetbe alkalmas időkben belekontárkodó nyelvészeknek és régészeknek az emlékezetébe idézni, akik az ezredforduló éveiben „elavultnak” nyilvánították az őstörténet-kutatás komplex módszerét. (Maguk u-

Az igazság kedvéért azonban Hajdú azt is megjegyzi: „elismerem, hogy a biogeográfiai módszerrel meghatározott őshazát nem tudom semmiféle régészeti emlékekhez csatlakoztatni. Erre nem is törekedtem, és ezt a jövőben sem kívánom erőszakolni” (Hajdú 1968: 6, 1969: 259). Ez a kijelentés helyénvaló volt megszületésekor, az azt megelőző időben és – sajnálatos módon mára sem veszítette el aktualitását, amikor „hívatásos” sarlatánok állami támogatással végzik áldásos tevékenységüket. (Akadémikus mikrobiológus írt háborzongató magyar őstörténetet, a köztelevízióban onkológus futtatta rögeszméjét hun rokonságunkról, és a sort még hosszan folytathatnám.) Mindez megerősíti Hajdú igazát: történeti következtetést elsősorban csak abból a tudományágból vonjunk le, amelyhez igazán értünk.

A szerző azonban azt is megemlíti, hogy vannak olyan régészeti elméletek, amelyek közel állnak az ő elgondolásához. P. N. Tret’akovot, V. N. Černecovot és A. H. Halikovot nevezi meg, de az utóbbi kazányi tatár kutatót említi, mint akinek elmélete a leginkább rokonítható az övével (Hajdú 1968: 7, 1978: 56–57). Halikov 1969-ben megjelent monográfiájának végkövetkeztetése az, hogy a finnugor őshaza a Káma völgyében, a Káma és a Volga egybeszakadásának vidékén, valamint az Urálban s annak a keleti oldalához csatlakozó nyugat-szibériai területeken lehetett a Kr. e. III. évezredben. A Kr. e. IV. évezredben ehhez a kulturális egységhez még jóval nagyobb nyugat-szibériai területek csatlakoztak egészen a Jeniszejig, s ez lehetett az uráli őshaza (vö. Fodor 1977: 298). Természetes, hogy egy ilyen óriási kiterjedésű őshaza esetében nem volt nehéz rokonítani a két elméletet. Véleményem szerint azonban ennek ellenére a Hajdú által körvonalazott őshaza mégis Černecovéhoz áll közelebb, aki a Kr. e. IV. évezredi őshazát közel ugyanarra a területre teszi, mint Hajdú, csak valamivel délebbre (i. m. 299–300). Ezt az elgondolást a régészeti lelőhelyek indokolták, hiszen északabbra alig vannak lelőhelyek. Ezt a nehézséget maga Hajdú is belátta, később némileg korrigálta is az őshaza térképét, az uráli őshaza területét kiterjesztette az Irtis vidékére is (Hajdú 1987: 293–294).

A fentiekből nem nehéz azt a következtetést levonnunk, hogy az 1960-as évek végére a hazai és – ami jóval fontosabb – a nemzetközi tudományos közvélemény számára is sikerült kétséget kizáróan beigazolnia őshaza – elméletének tudományosan sokkal megalapozottabb voltát László-énál.²¹

gyanakkor igazi hályogkovácsként minden gátlás nélkül tenyereltek bele tőlük igen-csak távol álló tudományokba is, mint például a genetikába.)

²¹ Hajdú egyetlen alkalommal sem tért ki László könyve utolsó részletének bírálatára. Mint fentebb utaltunk rá, László Gyula az ötvenes évek közepén még azt tervezte, hogy könyvében végigkíséri majd az uráliak, finnugorok és ősmagyarok életútját egé-

Nagyjából másfél évtizeddel később azonban olyan újabb palynológiai adatok váltak ismertté, amelyek némi módosítást tettek lehetővé Hajdú elméletében. 1977-ben jelent meg Moszkvában N. A. Hotinskij monográfiája Észak Eurázsia holocén kori növénytakarójáról, ahol közölte az újabb pollenvizsgálatok eredményeit (Hotinskij 1977). A mi szempontunkból az a legfontosabb új eredmény, hogy korábban Najstadt a szil és a közép-európai lomboserdő elterjedésének keleti határát csak a Közép- és Észak-Uráltól kissé keletre húzta meg. Ezzel szemben Hotinskij a lombos erdő keleti határát a Dél-Uráltól jóval keletebbre jelölte meg, dél felé pedig a ligetes steppe övezetéig terjesztette ki. Mindez azt jelenti, hogy a finnugor – és talán az uráli – őshaza területét is jóval nagyobb területre terjeszthetjük ki keleti és déli irányban (vö. Veres 1991: 124–125, 2004). Nálunk azonban ezek az új adatok viszonylag hosszú ideig ismeretlenek maradtak, Hotinskij művét részletekbe menően Veres Péter csak az 1987-es debreceni finnugor tanácskozáson ismertette. (Bár korábban már több dolgozatában is közzétette fontosabb eredményeit.) Visszaemlékezése szerint ekkor Hajdú Péter szóban visszavonta 1964-es elméletét (Veres 2009: 255–257). Ennek a visszavonásnak írott formájáról én nem tudok. Nem is igazán értem, miért kellene visszavonni, hiszen az új és újabb kutatási eredmények nem magát a felismerést teszik sem-

szen a honfoglalásig. Amikor 1961-ben könyve megjelent, amely lényegében csak az őshaza kérdését tárgyalta, még ígérte a második kötet megírását, ám ekkorra már bizonyosan maga is belátta, hogy ennek megvalósítása már meghaladja erejét. E meg nem valósult kötet halvány körvonalai csak az őstörténeti könyv bevezetőjéből s néhány korábbi tanulmányából derengenek fel. A kora vaskori ananyinói műveltségről alkotott véleményét már idéztük. 1955 decemberében az ún. Molnár Erik-vitán elhangzott előadásában ezen valamivel már túllépett. Itt már azt hangsúlyozta, hogy a honfoglalók régészeti anyagának visszafelé nyomozása az ananyinóiból leszármazó pjánobori kultúráig vezet bennünket vissza. Mint írja „... a folyamatosság a késő pjánobori és a honfoglalás kori anyag közt egyre biztosabban rajzolódik ki” (László 1955a: 40). Ugyanerre a következtetésre jut a csontfaragványok állítólagos hasonlósága alapján is (László 1955b: 122). Őstörténeti könyvében már csak a magyar köznép elődjait látja a pjánoboriakban, hiszen a vezető réteget ekkor már „törökös”-nek tartja (László 1961: 19). Ez utóbbi munka utolsó lapjain már csak néhány igen erőtlen mondat és két térkép jut csak az őshaza és a honfoglalás közti időszaknak. Az utóbbi V. F. Gening 1958-as tudománynépszerűsítő könyvéből van átvéve, amelyen a Volga-Kama vidékének régészeti kultúrái vannak feltüntetve az I. évezred közepén (László 1961: 185). Ezen már nem is szerepel a pjánobori kultúra, mivel annak korábbi értelmezését Gening megtagadta és szerinte a Káma alsó szakaszához szorult késővaskori pjánoboriak nem is érték meg a középkor első évszázadát. Így aztán László Gyula választott egy másik műveltséget, az ősmagyarságtól teljesen idegen imenykovóit (amely az újabb felfogás szerint az 5. században még nem is volt ott). Ez persze már nem volt más, mint egyszerű találgatás, amely a nagyszerű szakember őstörténeti alkotó korszakának végét is jelentette.

missé, hanem legtöbbször csak annak módosítását motiválják. Mert önmagában az a tény, hogy az őshazát nagyobb és más területekre is tehetjük, mint korábban – mert erre lehetőséget kínálnak az új biogeográfiai adatok – még nem jelenti azt, hogy okvetlenül meg is kell azt tennünk. Erre ugyan bizonyos lehetőséget kínálnak a régészeti adatok is, de még a régészek sem álltak elő olyan jól alátámasztott új elmélettel, amelyek teljesen félreállítanák Hajdú Péter elméletét. Sőt, még ma is azt mondhatjuk – ami az egyes tudományterületek részéről már többször elhangzott²² – hogy Hajdú szóban forgó elmélete egyeztethető leginkább össze a társtudományok eredményeivel is. Magam tehát úgy vélem, hogy ez a maga idején sok szempontból jól megalapozott elgondolás, némi módosításokkal ma is fenntartható.

Hajdú Péter az 1970-es évektől igen jelentős tudományos szervezési tevékenységet is kifejtett az őstörténet-kutatás színvonalának emelése érdekében. A Szegedi Egyetem Bölcsészkarán (ahonnan ugyan 1974-ben Budapestre, az MTA Nyelvtudományi Intézete élére távozott) aktív részt vállalt az 1973-ban alakult Szegedi Őstörténeti Munkaközösség (SzŐM) megszervezésében, amelynek egyik vezetője és a kiadványok egyik szerkesztője lett. (A SzŐM a Szegedi Akadémiai Bizottság Társadalomtudományi Szekciójának munkaközösségeként működött, Hajdú Péter, Kristó Gyula és Róna-Tas András vezetésével.) A munkaközösség célja az volt, hogy csokorba gyűjtse azokat a különböző tudományterületekről származó forrásokat, adatokat, amelyek az őstörténeti komplex vizsgálatoknál felhasználhatók. 1976 és 1982 között I-től IV-ig tartó sorszámozással valójában öt kötet látott napvilágot, igen gazdag anyaggal és viszonylag rövid idő alatt. Sajnos, a sietségnek számos, szemmel látható nyoma maradt a kötetekben, amelyeket azonban csupán előzetes publikációnak szántak szerkesztőik. Ezt igazolja szerény nyomdai kivitelük, továbbá az a tény, hogy a Szegedi Egyetem Bölcsészkarának jegyzeteiként láttak napvilágot, elsősorban oktatási céllal a Tankönyvkiadó gondozásában. A „Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba” címet viselő kötetek tartalmazzák a legfontosabb forrásanyagot, a régésztől egészen a természettudományokig. A SzŐM tehát lényegében az 1900-ban megjelent nagy millenniumi kiadvány, a Pauler Gyula és Szilágyi Sándor szerkesztette MHK (= A magyar honfoglalás kútfői) modern változatát akarta létrehozni.²³ Ez egyértelműen kiderül az egyik szerkesztőnek a Bevezetés

²² E vélemények felsorolását itt mellőzöm, mivel azok a szakemberek számára közismertek, csupán az antropológus Karin Mark ilyen értelmű megjegyzésére utalok (Mark 1974: 15).

²³ Bár erre – érthetetlen módon – a Czeglédy Károly vezetésével szerveződött keleti forráskiadvány tartott igényt, amely az ELTE Arab Tanszékén készült volna, ám ebből a kezdődő vállalkozásból nem lett semmi, ami nagyon is jellemző hazai tudományos

első két megjelent kötetéről való beszámolójából is: „Szükség van egy olyan enciklopédikus jellegű alpmunkára, amely a társtudományok számára megkönnyíti a kölcsönös tájékozódást...” (Róna-Tas 1977: 333). Sajnos, ezt a célt nem sikerült megvalósítani, mert hiába volt a SzÖM-nek harminc munkatársa, nem akadt minden fontos feladatra megfelelő szakember. Sajnálatos továbbá, hogy ez az „enciklopédikus” mű egyetlen sorban sem tájékoztatta olvasóit az östörténet-kutatás elméleti alapvetéséről. Valószínű, hogy az egyetemi segédkönyvből ezért nem is lett végleges változat, azaz: javított, újra szerkesztett, megfelelő formájú új kiadvány. Az a lehetőség is felmerült, hogy a kötetek külföldön, idegen nyelven is megjelennek, ám erre sem került sor az egyik szerkesztő ellenállása miatt. Pedig bizonyos javításokkal, egyes fejezetek írásával, jobb köntösben elősegíthették volna, hogy a külföldi kutatók a magyar östörténet forrásaival megismerkedjenek. Az öt kötet azonban jelen formájában is igen hasznos volt, és maradt is, mind a mai napig.

A SzÖM törekvéseiben azonban kétségtelenül szintén fontos szerepet játszott a Hajdú Péter által szorgalmazott komplex kutatási módszer megerősítése is. Hasonló célból az Akadémián ugyancsak ő hozta létre 1975-ben az Uralisztikai Komplex Bizottságot, ahol a nyelvészet mellett az uralisztika segédtudományának képviselői is helyet kaptak. Az Uralisztikai Komplex Bizottság ülésein előadások, beszámolók hangzottak el az egyes szakterületek eredményeiről, újabb kezdeményezésekről, s az előadások egy része nyomtatásban is megjelent. Ezekben az években állandó, élő kapcsolat alakult ki a kutatók és a kutatóhelyek között. Ekkor az östörténetnek külön bizottsága volt az OTKA-ban is, ami lehetővé tette egyes östörténeti kutatások támogatását. (Ez azonban nem tartott sokáig, bizonyos „testvérszakmák” kiszorították az östörténetet, azaz: magukévá tették a rendelkezésükre bocsátott összeget.)

Hajdú Péter nevéhez fűződik egy rendkívül sikeres kiadási vállalkozás is, az általa szerkesztett „Uráli népek” című, magas színvonalú tudománynépszerűsítő esszé kötet, amely a magyar mellett finnül, angolul és franciául is megjelent 1975 és 1980 között. Neves magyar és finn szakemberek írták az uráli népek történetéről, művészetéről, hitvilágáról és hagyományos gazdálkodásáról szóló, rövid szakirodalmi utalással is ellátott dolgozatokat. Aligha véletlen, hogy igen sok tudományos munkában is hivatkoztak e könyvben megjelent írásokra.

Nem kerülte el ugyanakkor figyelmét a közgondolkodás, történeti tudatunk állapotja és annak alakulása sem. Ekkor már lehetőség nyílt arra, hogy történelmünk értelmezésében nemcsak a korábban kötelező, a „marxista történettudomány” által kitaposott útván lehetett járni. Néha le is lehetett térni egy-egy mellékösvényre. Igaz a történelmi és nemzeti tudatunk kérdéseit vitató történészek, í-

nekirugaszkodásainkra (vö. Czeglédy 1977). Arra is jó példa ez az eset, hogy fölöt-
tebb nehéz e kis hazában a nyáját közös akolba terelni.

rók és közírók gyakran megkapták még a „nacionalista” jelzőt, ami nálunk (szemben a szomszédos „szocialista” országokkal) e korszakban mindig a hét főbűn egyike volt. A valóságtól elrugaszkodott dilettáns nézeteknek azonban helyet adott a sajtó. (Gondolván: inkább ezen mulasson a nép, mint a tervgazdálkodáson.) Hajdú viszont helyesen érzékelte, hogy a közvélemény számára ez egyáltalán nem ártalmatlan. Először 1969-ben emelte fel szavát e vadhajtások ellen. Szellemes címmel indított dolgozatában (Hajdú 1969b) a hazai őstörténeti dőreségek mellett azt hangsúlyozta, hogy az akkor újaknak számító elméletek (főként a suméroktól való származásunk ötlete) egyáltalán nem új, csak most az emigráns magyarság írta a zászlójára. Köztudomású, hogy az őstörténet mindig is a sült dilettánsok kedvenc vadászterülete volt, ennek az „új hullámnak” azonban volt még egy politikai érve is. Azt szajkózták ugyanis, hogy a „finnugor-elmélet” hirdetői és kutatói általában nem „igazi” magyarok voltak, hanem zömmel svábok, zsidók, szlávok és egyebek. Akiket persze elnyomóink pénzelték, hogy derék nemzetünk fiait megfosszák „igaz” történelmüktől és hazafiúi öntudatuktól. Az elnyomók korábban az osztrákok voltak, most meg az oroszok. Bár ez utóbbi népvétet csak nagyon ritkán írták le nyíltan, de félreérthetetlenül sugallták. A politikai színpadon nyakon öntött áltudományos rögeszméknek volt is nálunk visszhangja. Hajdú ezért világított rá, hogy az Argentínában működő sumér „tudósok”, Bobula Ida és Badiny Jós Ferenc annyit értenek az ötezer évvel ezelőtti sumér nyelvhez (amelyből a magyart származtatták), mint tyúk az abc-hez.²⁴ Szót ejtett még másokról is, például a jóval műveltebb, de szintén ködös úton járó Padányi Viktorról. Felemlíti, hogy hasonlóan a magyarokhoz, az emigráns észtek is nem ritkán őstörténeti álmokkal küzdik le honvágyukat. Itt utal Indreko és E. V. Saks fentebb bemutatott elméletére, melynek lényege: minden kultúra és jó Nyugatról terjedt Kelet felé már az őskorban is. Külön dolgozatot is szentelt a „sumér mítosz”-nak, amely akkoriban a legelterjedtebb téveszme volt (Hajdú 1972, 1977c).

Külön kell említenünk Hajdúnak azt a kritikai írását, amelyet a kiváló kolozsvári költő és irodalomtudós, Szabédi László 1958-ban írott és 1974-ben napvilágot látott könyvéről írt (Szabédi 1974). Szabédi a Bolyai Egyetem tanára volt, a-

²⁴ A dolgozat – és annyi más helyreigazító írás és könyv – megjelenése után évtizedekkel nem fölösleges talán a tudatlan ostobaság homályát oszlató munkák hasznosságán is elgondolkoznunk. Az egyik fő sarlatán, Badiny Jós Ferenc a rendszerváltás után visszatért Magyarországra. Így láthattam, hogy az ELTE Jogi Karán zsúfolásig megtelt előadó teremben áhítattal szívta magába a tudásra szomjúhozó ifjúságunk a nagy tudós messiás szavait. Csakúgy, mint másutt a jeles besúgó, egykori kispap őstörténetünket megváltó ígéit. Nemrég szemünk előtt játszódott le, amint a Magyar Művészeti Akadémia „tudós” vezetői magas kitüntetésben részesítették nagyszerű őstörténeti munkásságáért a csillagösvényen ságuldozó Pap Gábort. Lehet, hogy nálunk mindig a tunya parlagiság üli majd torát?

ki egyértelműen és nyíltan kiállt a magyar egyetem felszámolása ellen, amit maga a „Kárpátok géniusza”, Nicolae Ceaușescu vezényelt le. Szabédi azonban megpróbálta a bajt megelőzni. E könyvében azt akarta bizonyítani, hogy nyelvünk végső soron a románnal egy töről fakadó rokon nyelv. Műve és szándéka teljes kudarcát a szerző személyes sorsa példázza, aki a magyarfaló román diktátor áldozata lett. Hajdú természetesen nem erre a momentumra helyezte a hangsúlyt, hanem a tudományos igazságra. Dolgozatában előbb a sumér és egyéb rokonsági elméletek kiágazóinak (Badiny Jós Ferenc, Zakar András, Bobula Ida, Csöke Sándor, Baráth Tibor) tudománytalanságát elemzi (Hajdú 1981: 173–185). Ezt követően Szabédi iránytévészeteire mutat rá, de jóval nagyobb tapintattal, hangsúlyozván a tudós szerző érdemeit. Megállapítja, hogy Szabédi nem az indoeurópai-finnugor közös alapnyelv feltételezéséből indul ki, mint előtte már annyian. Szerinte a finnugor alapnyelv az indoeurópai alapnyelvnek éppen olyan későbbi kiágazása, mint a germán, az újlatin vagy a szláv. Úgy vélte továbbá, hogy az őslatin nyelvi egység a Kr. e. 18. században bomlott fel, s csak ezután alakult ki a finnugor alapnyelv, és így tovább (i. m. 187). E minden ízében elfogadhatatlan elmélet értékítéletét röviden már fentebb idéztük. Hajdú azal zárja sorait, hogy Szabédi „szándéka nemes, a megvalósítás nagyvonalúan koncepciózus. Az olvasó figyelmét lekötő érdekes, gyakran meglepő fejtegetéseivel. Sajnálatos tény viszont, hogy a jeles költő és tudós ezúttal a dzsungelben olyan nyílegyenes utat vágott, amely eredetünk színtere helyett egy szépen kiszínezett álmvilágba vezet” (i. m. 190).

A hetvenes évek közepétől Hajdú Pétert egyre inkább foglalkoztatják a nyelvrokonságon kívül eső areális nyelvi kapcsolatok és egyezések. Ez szigorúan vett nyelvészeti kérdésnek tűnik, ám valójában mégsem csak az. Az egymás közelében élő népek ugyanis nemcsak nyelvi, hanem (még inkább) kulturális kapcsolatba is kerülnek (kerültek) egymással, s ez utóbbiak már elsősorban a néprajz és régészet kutatási területéhez tartoznak. Így hát Trubeckoj 1923-as Sprachbund-elmélete nem mellőzhető a komplex őstörténeti kutatásokban sem. Hajdú rámutat, hogy az areális jelenségek az uralisztikában is összekapcsolódnak a genetikai szempontokkal. Példaként a szamojéd és az ugor nyelvek közti tipológiai egyezéseket említi (Hajdú 1975a: 148). S itt érint egy olyan kérdést is, amely már nem egyszer a régészetben is élesen felvetődött: voltak-e, lehettek-e nyelvcsaládok az őskőkorszakban, ami alapvetően befolyásolja az őshaza értelmezését. Hajdú szerint a paleolitikumban a kis elzárt közösségek korában, sokkal jelentősebbek lehettek a szomszédsági (areális) nyelvi hatások, mint a rokonságiak (i. m. 253). Álláspontja tehát ebben a kérdésben közel azonos Korhonenével, aki szerint az őskőkori közösségek korában még nem alakulhattak ki nagyobb, rokon nyelvű csoportok, azaz nyelvcsaládok. Ezek csak később, a mezolitikumban (10–15 ezer évvel ezelőtt) jöhettek létre, amikor már jóval nagyobb emberi közösségek éltek együtt és sokkal élénkebbé váltak kapcsolataik (kereskedelem

stb.), tehát élénkebbé vált köztük a nyelvi kommunikáció is (Korhonen 1980). Erre a kérdésre Hajdú az 1977-ben megjelent dolgozatában tér ki, ahol a preuráli nyelvi kapcsolatok kérdését boncolgatja (Hajdú 1977a). Szerinte az eurázsiai rokon nyelvi csoportok kialakulására jól felhasználható az ausztráliai példa, ahol kis izolált csoportok éltek valaha, amelyeknek saját nyelvük volt. E csoportok közti kulturális különbségek kialakulásával megélnkültek kapcsolataik, s az egyes régiók nyelvei integrálódtak, köztük egyre több hasonlóság alakult ki, ami rokon nyelvek létrejöttéhez vezetett (i. m. 161). Így tehát „... lehetségesnek kell tartanunk anyagi, rokonságszerű egyezések kialakulását is areális kapcsolatok következtében”. Következésképp: „Az őskőkori nemzetségi nyelvek areális érintkezései, integrálódási és dezintegrálódási folyamatainak áttekinthetetlen szövevénye hozta létre tehát egyrészt a rokon nyelvek családait (bár ez nem volt éppenséggel szükségszerű, hiszen számos izolált helyzetű nyelv is fennmaradt) és az ezek között tapasztalható affinitási jegyeket. S mindez pedig arra mutat, hogy Eurázsia pre-nyelveinek vagy legalábbis e nyelvek zömének bölcsője geográfiaiilag összefüggő területre helyezhető” (i. m. 164).

E fontos következtetések megfontolása – ismétlem – egyáltalán nemcsak a nyelvészek számára járhat haszonnal. Helyénvalóságát ugyanis a régészet eredményei mindenben megerősítik. Hasonló eredményre juthatunk például a Dél-Uráll környékének vizsgálatakor, ahol szinte elképzelhetetlen nagyobb nyelvi egység kialakulása a vándorló őskőkori kis közösségek esetében. Erre csak az átmeneti kőkor idején gondolhatunk, amikor e területen jóval nagyobb volt a népsűrűség, megváltozott a gazdálkodás módja, a megtelepült közösségek között élénkebb kapcsolatok teremtődtek, ami magával hozta a nyelvi kommunikáció felelősödését is (vö. Fodor 1977: 295). A dúsabb fantáziájú régészeknek tehát alighanem végképp le kell mondaniuk az őskőkori őshazáról, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az újabb kutatások szerint a neandervölgyi ember biológiai alkata miatt nem volt képes a tagolt beszédre, amely csak a homo sapiensszel együtt jelent meg Afrikából mintegy 30 ezer évvel ezelőtt. Befellegzett a „nagy őshaza” álmának is, ami korábban is teljesen irreális elképzelés volt.

Hajdúnak még egy areális jelenségekkel foglalkozó dolgozatában találunk igen fontos megjegyzést az őstörténészek számára, méghozzá az alapnyelvről. Íme: „az alapnyelv nem egysíkú és mozdulatlan képződmény volt, hanem a kölcsönös megértést felmutató kisebb-nagyobb törzsi nyelvek láncolata, amely az idők folyamán állandóan változott (volt története), a térben is csoportokra oszolva létezett, sőt bizonyos mértékig szociális tagoltsága is volt (férfi – nő, idős – fiatal, szakrális – profán, köznyelvi – folklór, vezető – vezetett stb.)” (Hajdú 1995: 131). Ezt a szempontot kétségkívül szem előtt kell tartania a régmúltat vizsgáló régésznek is. Más kérdés, hogy fenti különbözőségek és változások hogyan tükröződnek (tükröződhetnek) az anyagi kultúrában.

Csak nemrég tettem közzé Hajdú Péter írásba foglalt felszólalását azon az 1988. június 11-én, a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett tanácskozáson, ahol Hóman Bálint 1985-ben megjelent „Ősemberek – ősmagyarok” című posztumusz könyvét vitattuk meg (Fodor 2013: 99–103). Hóman ezt a könyvét már a háború alatt írta, amikor a német veszedelem árnyéka egyre sötétebben borult hazánkra. (A vég 1944. március 19-én be is következett.) Ezúttal azonban a neves történész nem szokásos történetírói módszerét követte. Nem a források elemzése után vetette papírra következtetéseit, hanem az előre megfogalmazott eredménye alá igyekezett adatokból fundamentumot rakni. Ő is Szabédihoz hasonló teóriát alkotott: elfogadhatóvá akarta tenni azt az illúziót, amit bizonyára maga sem hitt, hogy mi is szegről-végről rokonai vagyunk a germánoknak, még hozzá fajilag is. A cél is azonos volt Szabédiéval, csakhogy itt nem a román, hanem a germán testvéreink kebelre való ölelését vártuk. (A románokhoz hasonló módon ezt a németek is megtették.) Hóman könyvét jól jellemezhetjük Glatz Ferenc szavaival: „Német barátság, történelmi alapon” (Glatz 2016: 609). Hozzászólásában Hajdú Péter Hóman nyakatekert eszmefuttatását vette górcső alá. Előljáróban rámutat, hogy a szerző lényegében tájékozott volt kora finnugrisztikai irodalmában, ám célja elérése érdekében nem ezen az úton járt. „Mindez szemben áll Hóman Bálint elképzeléseivel, aki nem merül el a nyelvészeti problémák sűrűjében, hanem kitarva az ő s n y e l v, ő s n é p, ő s h a z a trichotomiánál olyan zsákutcába téved, amely a már-már általa is elítélt délibábos elméletekre emlékeztet. Ez pedig csak azzal magyarázható, hogy a magyar nyelv és a magyar etnikum jelenségeit Hóman elsősorban humángenetikai és »lelki«, műveltségi szempontok alapján értelmezi...” (i. m. 101–102). „Hóman tehát – folytatja Hajdú – egy rosszul megválasztott genetikai szemléletmódot képvisel, amit nem foghatunk fel tudományos értéknek...” (i. m. 103).²⁵

Ezt követően Hajdú Péter már nem írt szűkebben értelemben vett őstörténeti dolgozatokat.²⁶ Bizonyos jelekből arra is következtethetünk, hogy korábbi meggyőződése is megbicsaklott a komplex kutatási módszerben, a társtudományok összefogásában. Erre mutatnak a debreceni finnugor kongresszuson 1990-ben tartott előadásának utolsó mondatai is: „Am IV. Internationalen Finougristenkongress haben wir zusammen mit V. I. Lytkin und A. H. Halikov ein Glas

²⁵ Hajdú példaadóan szakszerű bírálatának megjelentetése azért is időszerű volt, mert előtte nem sokkal korábban látott napvilágot a könyv Szabados György által írott méltatása, amely tökéletesen nélkülözi a hozzáértés minden elemét. Sajnos, ettől nem sokban különbözik Gedai Istvánnak a könyv magyarországi kiadásához írott előszava sem (vö. Fodor 2013: 104).

²⁶ Az őstörténet egyes kérdéseiről azonban szóban kifejtette véleményét a 90-es évek végén a Kossuth Rádió „Nyeregben írt történelem” című sorozatában, amelyet Ágoston István szerkesztett. Sajnálatos módon az interjúk szövegét írásban mindaddig nem tudtuk megjelentetni.

Wein darauf geleert, dass Archäologen und Linguisten – zum ersten Male – zu einer beinahe gleichen Beurteilung der uralischen Urgeschichte gelangt sind. Nach den Erfahrungen nach letzten zwei Jahrzehnten und den heutigen komplexen Darlegungen vom Herrn Makkay, habe ich jetzt den Eindruck, dass die sog. uralische Urgeschichte einer weiteren Nachprüfung wert wäre. Bei diesem Projekt fürchte ich davon, und rechne damit, dass die archäologische Argumente mit denen der Sprachwissenschaft nicht immer in Übereinstimmung stehen werden” (Hajdú 1990: 59).

Valóban, a debreceni kongresszuson elhangzott, Makkay János által az uráli őshazáról és annak indoeurópai összefüggéseiről tartott előadása szinte semmi- ben nem egyeztethető össze a nyelvtörténet adataival.²⁷ Makkay az uráli őshaza felbomlását már a mezolitikumot megelőző időre tette, László Gyula elméletét vélte a legvalószínűbb hipotézisnek, szerinte az uráli népek az uráli és finnugor korban soha nem éltek az Uráltól keletre²⁸ és az ősmagyarország is a Káma völgyében alakult ki, mint ahogyan azt a rég elavult elmélet hívei is gondolták egykor (Makkay 1991: 20–21).

²⁷ Számomra máig érthetetlen, hogy a kongresszus szervezői miért Makkayt kérték fel, hogy plenáris előadást tartson az uráli őshazáról, hiszen ebben a kérdésben szinte teljesen tájékozatlan volt, még Hajdú 1964-es őshaza-elméletét sem ismerte helyesen, nem beszélve az uráli nyelvfejlődés alapvető vonásairól, a kronológiáról és egyéb kérdésekről (l. Makkay 1990, 1991). Ugyanakkor a magyar szakemberek közül már többen is írtak az őshazáról olyan dolgozatokat, amelyeket a nemzetközi kutatás is számon tartott (vö. Napolskikh 1995).

²⁸ Makkaynak valóságos Szibéria-fóbiája volt. Mivel a szakirodalmat csak igen hiányosan ismerte, s az egyes művek tudományos súlyát sem tudta felbecsülni, egészen elképesztő ötleteket agyalt ki, hogy igazát beigazolja. Közülük az a már lázalomnak is beillő hipotézise volt a legkirívóbb, amikor azt állította, hogy Nyugat-Szibériában egy óriási beltenger volt egykor, azért nem telepedhettek ott meg semmilyen népcsoportok, köztük az uráliak sem (Makkay 2002: 98–100). Nyilvánvalóan hallott vagy valahol olvasott arról, hogy a nyugat-szibériai alföldön van a földkerekség legnagyobb mocsárvilága, amely a földrész felét foglalja magába és területén mintegy 800 ezer tó található (Kosarev 1987: 248–249). Arról viszont fogalma sem volt, hogy ez a mocsárvilág nem egy őstenger üledéke, hanem már jóval az ember itteni megtelepedése után keletkezett. Makkayt kétségkívül a Finnországba települt kubai szociológus őstörténeti „modellje” tévesztette meg, akinek a jég visszahúzódása utáni állapotokat tükröző térképén már szerepel a nyugat-szibériai mocsárvilág (Nuñez 1987: 4, Fig. 1). Ezzel szemben a nyugat-szibériai alföld elmozdítása valamikor a Kr. e. II. évezredben mehetett végbe (vö. Kosarev 1979: 42; Veres 2004: 185–186; a folyamatról l. Najštadt 1971). Sajnos, Makkay nem vette észre, hogy Nuñez elméletének egyébként igen kevés köze volt a valós régészeti és őstörténeti adatokhoz. Lényegük abban foglalható össze: Finnországban lényegében már az első ember is finnül beszélt.

Magam igen valószínűnek tartom, hogy Hajdú Péter bizonyos fokú kiábrándulását az őstörténeti kutatás komplex módszeréből, a különböző tudományágak együttműködésének perspektivikus voltából nem az egyszeri csalódás okozta, s talán ennek nem is a tudományban rejlő okai voltak. Minden esetre a tény az tény marad. Erről a területről visszahúzódott, elhalt az Uralisztikai Komplex Bizottság is. (Bár egy ideig az akadémiai Őstörténeti Bizottság még „komplex” maradt, hogy aztán ez is kilehelje lelkét. Új idők jöttek, nem kelletek már ezek a bizottságok, megjöttek a magabiztos, „tudós” sarlatánok.

Úgy vélem, Hajdú Péter igen gazdag őstörténeti munkássága ma is példát adó lehet az ifjú nemzedékek számára. Nem csupán a saját szaktudományában volt kiváló, hanem – mint láttuk – más területeken is sok esetben otthonosabban mozgott, mint maguk e tudományok művelői. Azért, mert igazi tudós volt. Nem azért, mert sokat tudott (ami egyébként igaz volt), hanem azért, mert meg tudta különböztetni a lényegest a lényegtelenről. Nem írta ugyan le, de világosan látta, hogy az őstörténet a maga nemében külön, önálló tudományos diszciplína, van elméleti megalapozása, van módszertana és számos egyéb sajátossága. Az elméleti alapok elsajátítása nélkül ezt a tudományágat sem művelheti senki. Hiába van valakinek bármiből egyetemi diplomája, ha csupán átrándul erre a területre egy önjelölt „őstörténész”, itt nem lesz egyéb, mint kétbalkezes dilettáns. E sokrétű ismereteket igénylő tudományt aligha lehet az egyetemi alapképzés keretében elsajátítani. Egyik interjújában ezt mondja Hajdú: „Ha szabad személyes megjegyzést tennem, magam botcsinálta őstörténész vagyok; megrendelés irányított a magyar etnogenezis felé. Fölkelt az érdeklődésem iránta, ezen kívül most már a társadalmi igény is a vele való foglalkozásra készlet. Munkásságom nagyobbik fele azonban a tiszta leíró és történeti uralisztikára vonatkozik” (Hernádi 1980: 372). Igen, kiváló nyelvész volt, az őstörténet-kutatásban is elsősorban ennek a szakterületnek az eszközanyagát hasznosította, de bámulatra méltóan elsajátította az alapvetően történeti diszciplína, az őstörténet ismeretanyagát és módszertanát is.

Egészen kiváló tudományszervező és az újra mindig fogékony vezető is volt. Nem vagyok ugyan nyelvész, mégis megkockáztatom azt a kijelentést, hogy alapjaiban újjította meg a magyar uralisztika tudományát és hosszú időre szóló alapműveket hozott létre. Azt pedig még nagyobb biztonsággal tehetem hozzá ehhez, hogy őstörténet-kutatásunkban az ő neve egy egész korszakot jelöl. Magam nagy szerencsémnek tartom, hogy eben a korban élhettem.

Irodalom

- Alekseev, V. P. [Алексеев, В. П.] (1974), Антропологические аспекты исследования этногенеза финно-угорских народов. In: Zolotarëva 1974: 5–11.
- Banner János – Jakabffy Imre (1954), A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája. (A legrégebb időkől a XI. századig.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.) (1977), Magyar őstörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Brjusov, A. Ja. [Брюсов, А. Я.] (1951), Уральская археологическая экспедиция (1948 и 1949 гг.). Краткие сообщения ИИМК. Вып. 37. АН СССР, Москва. 69–77.
- Brjusov, A. Ja. [Брюсов, А. Я.] (1952), Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Brjusov, A. Ja. [Брюсов, А. Я.] (1954), Предки народов Зауралья. In: Fedorov, G. V. (szerk.) [Федоров, Г. В. (ред.)] По следам древних культур. (От Волги до Тихого Океана.) Госкультпросветиздат, Москва. 131–162.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1948), Советское финноугорское языкознание. Ученые записки. Серия востоковедческих наук. Выпуск 2. Советское финно-угроведение I. Ленинградский государственный университет, Ленинград. 24–32.
- Burov, G. M. [Буров, Г. М.] (1967), Древний Синдор. Наука, Москва.
- Czeglédy Károly (1977), A magyar őstörténelem írott forrásainak készülő új kiadásáról. In: Bartha et al. 1977: 333–335.
- Czeglédy Károly – Hajdú Péter (szerk.) (1955), A magyar őstörténet kérdései. Nyelvtudományi Értekezések 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Čirkina, N. M. – Savčenko, S. N. – Serikov, Ju. B. – Litvjak, A. S. [Чиркина, Н. М. – Савченко, С. Н. – Сериков, Ю. Б. – Литвяк, А. С.] (2001), Археологические памятники Шигирского торфяника. Институт истории и археологии РАН, Екатеринбург.
- Fodor István (1971), Kelet-Európa őstörténetének néhány problémája. (P. N. Tret'akov, A. H. Halikov, P. D. Szt'epanov és M. I. Artamonov könyvéről.) Archaeológiai Értesítő 98: 253–263.
- Fodor István (1973), Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. Régészeti Füzetek, Ser. II, No. 15. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Fodor István (1975), Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Gondolat, Budapest.
- Fodor István (1977), Az uráli és a finnugor őshaza kérdéséről. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 28: 279–302.
- Fodor István (2001a), Finnugor régészet – egykor és ma. In: Pusztay János (szerk.), Vade Mecum! A huszonötödik óra. Az Uralisztikai Tanszék kiadványai 9. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 55–112.
- Fodor István (2001b), Az uráli őstörténet és a régészet. In: Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Lahdelma, Tuomo (szerk.), Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére. Folia Uralica Debreceniensia 8. A Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen – Jyväskylä. 143–162.
- Fodor István (2009), Őstörténet és honfoglalás. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Fodor István (2012), Őstörténeti viták és álviták. In: Molnár Ádám (szerk.), Csodaszarvas 4: 125–146.
- Fodor István (2013), Hajdú Péter Hóman Bálint őstörténeti könyvéről. In: Fancsaly Éva – B. Székely Gábor (szerk.), Obi-ugor és szamojéd kutatások, magyar őstörténet. Hajdú Péter és Schmidt Éva emlékkonferencia – 2012. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 96–104.

- Fodor István (2015), A magyar őstörténet és a honfoglalás kor kronológiája. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Glatz Ferenc (2016), Konzervatív reform. (Klebensberg, Domanovszky, Szegfű, Hóman, Hajnal.) Kossuth Kiadó, Budapest.
- Gulya János (1977), Megjegyzések az ugor őshaza és az ugor nyelvek elválása kérdéséről. In: Bartha et al. 1977: 115–121.
- Gurina, N. N. [Гурина, Н. Н.] (1989), Мезолит Латвии и Эстонии. In: Kol'cov, L. V. (szerk.) [Кольцов, Л. В. (ред.)] Мезолит СССР. Наука, Москва. 46–50.
- Györfly György (1951), Magyar őstörténet. Az ELTE Bölcsészkarának jegyzetei. ELTE BTK, Budapest.
- Hajdú Péter (1952a), A szamojédok etnogeneziséhez. Nyelvtudományi Közlemények 34: 41–49.
- Hajdú Péter (1952b), Az ugor kor helyének és idejének kérdéséhez. Nyelvtudományi Közlemények 34: 264–269.
- Hajdú Péter (1953a), A magyarság kialakulásának előzményei. Nyelvtudományi Értekezések 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Péter [Хайду, Петер] (1953b), К этногенезу венгерского народа. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 2: 247–316.
- Hajdú Péter (1954), (Hozzászólás.) In: László 1954: 480–481.
- Hajdú Péter (1962), Finnugor népek és nyelvek. Gondolat, Budapest.
- Hajdú Péter (1963), Hol volt az uráli őshaza? Nyelvtudományi Értekezések 40: 128–132.
- Hajdú Péter (1964a), Észrevételek László Gyula „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a Szovjetunióban” c. könyvéhez. Archaeológiai Értesítő 91: 118–123.
- Hajdú, Péter (1964b), Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 14: 47–83.
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1968), Finnugor őstörténet – finnugor régészet. Néprajz és Nyelvtudomány 12: 5–10.
- Hajdú, Péter (1969a), Finnougrische Urheimatforschung. Ural-Altische Jahrbücher 41: 151–164.
- Hajdú Péter (1969b), Új hazát találtak, őshazát keresnek. Néprajz és Nyelvtudomány 13: 9–15.
- Hajdú Péter (1972), A sumér mítosz és a valóság. Tiszatáj 26/5: 29–34.
- Hajdú Péter (1975a), Areológia és uralisztika. Nyelvtudományi Közlemények 77: 147–152.
- Hajdú Péter (1975b), A rokonság nyelvi háttere. In: Hajdú Péter (szerk.), Urali népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. Corvina, Budapest. 11–43.
- Hajdú Péter (1977a), Preuráli nyelvi kapcsolatok. In: Bartha et al. 1977: 157–165.
- Hajdú Péter (1977b), Az uráli őstörténet-kutatás helyzete és néhány problémája. In: Domokos Péter (szerk.), Uralisztikai olvasókönyv. Tankönyvkiadó, Budapest. 73–82.
- Hajdú Péter (1977c), A sumér kérdés és a valóság. Magyar Tudomány 22: 292–294.
- Hajdú Péter (1978), Az uráliak régi szállásterületei. In: Hajdú Péter – Domokos Péter (1978), Urali nyelvrokonaink. Tankönyvkiadó, Budapest. 45–60.
- Hajdú Péter (1981), Az uráli nyelvészet alapkérdései. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Hajdú, Péter (1990), Nicht uralische Merkmale in den uralischen Sprachen. In: Keresztes, László – Maticsák, Sándor (red.), *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. VII/1B.* Debrecen. 55–60.
- Hajdú, Péter (1994), Nicht-Uralisches in den uralischen Sprachen. *Incontri Linguistici* 17: 59–79.
- Hajdú Péter (1995), Másodlagos egyezések. (Kivezetés az uráli nyelvészetbe.) *Magyar Nyelv* 91: 129–140.
- Hajdú, Péter (1987), Die uralischen Sprachen. In: Hajdú, Péter – Domokos, Péter (1987), *Die uralischen Sprachen und Literaturen. Bibliotheca Uralica 8.* Akadémiai Kiadó – Buske Verlag, Budapest – Hamburg. 21–450.
- Harmatta János (1967), Régészet, nyelvtudomány és őstörténet. *Archaeológiai Értesítő* 94: 215–216.
- Hernádi Miklós (1980), Nyelvtörténet – őstörténet. Beszélgetés Hajdú Péter akadémikussal. *Magyar Tudomány* 25: 372–376.
- Honti László (1979), Az ugor nyelvek jellemző vonásai. (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez.) *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 225–245.
- Honti László (1997), Az ugor alapnyelv kérdéséhez. *Budapesti Finnugor Füzetek 7.* ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Honti László (2012), Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. *Tények és vágyak.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hotinskij, N. A. [Хотинский, Н. А.] (1977), *Голоцен Северной Евразии.* Наука, Москва.
- Sz. Kispál Magdolna (1952), Magyar–török érintkezés. *Nyelvtudományi Közlemények* 53: 49–64.
- Itkonen, Erkki (1961), *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta.* Tietolipas 20. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Klima Kászló (2016), Jürkák, tormák, merják. *Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból. Források és tanulmányok 1.* MTA BTK MÖT, Budapest.
- Korhonen, Mikko (1980), Über die vorgeschichtlichen Bedingungen für die Annahme der Paläoursprachen. In: Ortutay, Gyula (red.), *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars II.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 64–65.
- Korompay Bertalan (1952), A „finnugor régészet” történeti tanulságai. *Nyelvtudományi Közlemények* 54: 219–232.
- Kosarev, M. F. [Косарев, М. Ф.] (1979), К проблеме палеоклиматологии и палеогеографии юга Западно-Сибирской равнины в бронзовом и раннем железном веке. In: Čindina, L. A. (szerk.) [Чиндина, Л. А. (ред.)], *Особенности естественно-географической среды и исторические процессы в Западной Сибири.* Издательство Томского университета, Томск. 37–42.
- Kosarev, M. F. [Косарев, М. Ф.] (1987), Историко-географический очерк и история археологического изучения бронзового века Восточного Зауралья и Западной Сибири. In: Bader, O. N. – Krajnov, D. A. – Kosarev, M. F. (szerk.) [Бадер, О. Н. – Крайнов, Д. А. – Косарев, М. Ф. (ред.)], *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР.* Наука, Москва. 248–251.

- Köppen, F. [Кеппен, Ф.] (1886), *Материалы к вопросу о первоначальной родине и первобытном родстве индоевропейского и финно-угорского племени*. Санкт-Петербург.
- Köppen, Friedrich (1890), *Ein neuer tiergeographischer Beitrag zur Frage über die Urheimat der Indoeuropäer und Ugrofinnen*. *Das Ausland* 68/51: 1001–1007.
- László Gyula (1954), *A magyar őstörténet régészete*. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei* 5: 459–488.
- László Gyula (1955a), (Hozzászólás.) In: *Czeglédy – Hajdú 1955*: 38–43.
- László Gyula (1955b), *A kenézloi honfoglalás kori íjtegez*. *Folia Archaeologica* 7: 111–122.
- László Gyula (1961), *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. *A finnugor őstörténet régészeti emlékei a Szovjetunióban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- László Gyula (1965a), *Az uráli őshaza kutatásáról*. (Megjegyzések Hajdú Péter észrevételeire.) *Archaeológiai Értesítő* 92: 68–71.
- László Gyula (1965b), *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai c. könyvének tartalmi és módszertani vázlata*. *Doktori értekezés tézisei*. Budapest.
- László Gyula (1966), *Válasz őstörténet könyvem vitáján Gábori Miklós, Kálmán Béla és Harmatta János bírálatára*. *Régészeti Dolgozatok* 8: 3–10.
- László Gyula (1993), *A zuevói temető*. (E. A. Halikova emlékének.) *Magyar Nemzeti Múzeum*, Budapest.
- László Gyula (1994), *Őstörténet és honfoglalás*. In: Kuczka Péter (szerk.), *Pannon Enciklopédia. Magyarország története*. Dunakanyar 2000 Könyvkiadó, Budapest. 376–378.
- László Gyula (1997), *The Magyars: Their Life and Civilisation*. Corvina, Budapest.
- Ligeti Lajos (1943), *Az uráli magyar őshaza*. In: Ligeti Lajos (szerk.), *A magyarság őstörténete*. Franklin Társulat, Budapest. 36–70.
- Makkay János (1990), *New Aspects of the PIE and the PU/PFU Homelands: Contacts and Frontiers between the Baltic and the Ural in the Neolithic*. In: Keresztes, László – Maticsák, Sándor (red.), *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum*. VII/1A. *Sessiones plenares*. Debrecen. 55–83.
- Makkay János (1991), *Az uráli-finnugor őstörténet néhány kérdése az indoeurópai őstörténet szemszögéből*. *Századok* 125: 3–34.
- Makkay János (2002), *Egy magyar amatőr véleménye az uráli finnugorság származásáról*. II. rész: a kőkor vége. *A szerző kiadása*, Budapest.
- Mark, Karin (1970), *Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie*. Eesti Raamat, Tallinn.
- Mark, Karin [Марк, К. Ю.] (1974), *Соматологические материалы к проблеме этногенеза финно-угорских народов*. In: Zolotarëva 1974: 11–18.
- Mark, Karin (1975), *A finnugor népek eredete és az embertan*. In: Gulya János (szerk.), *A vízimadarak népe*. *Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 265–282.
- Mark, Karin [Марк, К.] (1980), *Соматология угорских народов (в связи с вопросом их формирования)*. Ortutay, Gyula (red.), *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars V*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 181–188.

- Mark, Karin – Čeboksarov, N. N. (1968), Über die Herkunft der finnisch-ugrischen Völker im Lichte anthropologischer Forschungen. In: Heikinmäki, Maija-Liisa – Schellbach, Ingrid (red.), *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus* 23.–28. VIII. 1965. Pars II. Societas Fenno-Ugrica, Helsinki. 67–75.
- Mogil'nikov, V. A. [Могильников, В. А.] (1965), Ананьевское городище и вопрос о времени тюркизации Среднего Прииртишья и Барабы. *Советская археология* 1965/1: 45–47.
- Molnár Erik (1953), *A magyar nép őstörténete*. Szikra, Budapest.
- Najštdat, M. I. [Найштадт, М. И.] (1971), Мировой природный феномен – заболоченность Западно-Сибирской равнины. *Известия АН СССР, серия географическая*, No 1. Наука, Москва.
- Napolskikh, Vladimir V. (1995), Uralic original home: history of studies. (A preliminary review.) РАН, Уральское отделение, Ижевск.
- Németh Gyula (1990), *Törökök és magyarok I. Régi törökök*. Budapest Oriental Reprints. Series A 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nuñez, Milton G. (1987), A model for the settlement of Finland. *Fennoscandia Archaeologica* 4: 3–18.
- Raušenbah, V. M. [Раушенбах, В. М.] (1956), Среднее Зауралье в эпоху неолита и бронзы. *Труды Государственного исторического музея*. Вып. 29. Госкультпросветиздат, Москва.
- Róna-Tas András (1977), Beszámoló a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség munkájáról. In: Bartha et al. 1977: 333–335.
- Róna-Tas András (1996), *A honfoglaló magyar nép*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Szabédi László (1974), *A magyar nyelv őstörténete. A finnugor és az indoeurópai nyelvek közös eredetének bizonyítékai*. Kriterion, Bukarest.
- Smirnov, A. P. [Смирнов, А. П.] (1952), Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. МИА 28. Издательство АН СССР, Москва.
- Tallgren, A. M. (1919), *L'époque dite d'Ananino dans la Russie orientale*. K. F. Puromies, Helsinki.
- Thoma Andor (1965), *A janislawicei őslapp*. *Archaeológiai Értesítő* 92: 37–41.
- Tompa Ferenc (1935), *Ősrégészet – őstörténet*. *Századok* 69: 181–191.
- Tret'akov, P. N. [Третьяков, П. Н.] (1966), Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Наука, Ленинград.
- Tret'akov, V. P. [Третьяков, В. П.] (1972), *Культура ямочно-ребенчатой керамики в лесной полосе европейской части СССР*. Наука, Ленинград.
- Trofimova, T. A. [Трофимова, Т. А.] (1968), Еще раз о черепках Луговского могильника ананьинской культуры (в связи с вопросом о низколицем монголоидным типе в Сибири). In: Alekseev, V. P. – Gurvič, I. S. (szerk.) [Алексеев, В. П. – Гурвич, И. С. (ред.)], *Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии*. Наука, Москва. 51–91.
- Trubecoj, N. S. [Трубецкой, Н. С.] (1923), Вавилонская башня и смешение языков. *Евразийский Временник* 3: 107–124.
- Veres Péter (1991), *A finnugor őshaza meghatározásának vitatott kérdései a legújabb adatok alapján*. *Népi kultúra – népi társadalom* 16: 105–138.

- Veres Péter (2004), A magyar nép etnogenezisének finnugor kori rekonstrukciója a legújabb palynológiai adatok alapján. In: Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.), *Az Idő rostájában III. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. L'Harmattan, Budapest. 177–195.
- Veres Péter (2009), A magyar nép etnogenezisének, finnugor eredetének módszertani problémája, különös tekintettel Hajdú Péter őshaza-konceptiójára. In: Fancsaly Éva (szerk.), *Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére 2002–2007*. Studia Linguistica. Dialóg Campus Kiadó – PTE BTK, Pécs. 253–260.
- Zbrueva, A. V. [Збруева, А. В.] (1952), *История населения Прикамья в ананьинскую эпоху*. МИА 30. Издательство АН СССР, Москва.
- Zichy István (1923), *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. I. kötet. 5. füzet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Zichy István (1939), *Magyar őstörténet*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Zolotarëva, I. M. (szerk.) [Золотарëва, И. М. (ред.)] (1974), *Этногенез финно-угорских народов по данным антропологии*. Наука, Москва.
- Zsirai Miklós (1937), *Finnugor rokonságunk*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. (Reprint: Trezor Kiadó, Budapest. 1994.)